

rijksuniversiteit
groningen

faculteit gedrags- en
maatschappijwetenschappen

OP WEG NAAR EEN VISIE OP BURGERSCHAP

KENMERKEN VAN BURGERSCHAP GEDEFINIEERD

Groningen, juli 2019

Rijksuniversiteit Groningen

Faculteit Gedrags- en Maatschappijwetenschappen

Ethics of Education: history, philosophy and law

Eerste begeleider: dr. L.J.F. Guérin

Tweede beoordelaar: dr. R. Mombarg

Ygerne Dyde Imhoff

Studentnummer: 2538652

Y.d.imhoff@student.rug.nl

Kennispunt **MBO**
B u r g e r s c h a p

SUMMARY

Many secondary vocational education schools in The Netherlands do not have a clear vision on citizenship, what they think good citizenship is and what kind of citizens they want to stimulate (Van Opstal, 2018). The Kennispunt Burgerschap, part of the MBO Raad, therefore asked to develop a usable and substantiated framework that can be used to develop a visionplanner for secondary vocational education to shape a vision on citizenship.

The main question of this thesis was what the essential elements of citizenship are in forming a vision on citizenship. To answer this question, two analyses have been conducted: a theoretical and a qualitative analysis.

In the theoretical analysis, various characteristics of citizenship are defined, analysed and set out on the basis of three dimensions. Firstly, the current policy in the Netherlands and Europe on citizenship education, which is dominated and influenced by the educational discipline. Secondly, the critical view on the current policy, which is mainly led by the educational philosophy. Thirdly, the political-philosophy, which contains of various movements that all give different interpretations to the characteristics of citizenship.

The theoretical analysis has led to a framework in which five characteristics of citizenship (knowledge, skills, participation, virtues and identity) are defined and filled in for five different political-philosophical movements of citizenship: the liberal, republican, communitarian, cosmopolitan and agonistic.

Through the qualitative analysis, the framework established in the theoretical analysis has been tested for completeness, accuracy and relevance through the Delphi-method in which various experts were asked to fill in a questionnaire. Based on the responses, the framework has been adjusted.

Uit onderzoek blijkt dat veel mbo-scholen geen duidelijke visie op burgerschap hebben en op wat voor type burgers zij willen stimuleren door hun burgerschapsonderwijs (Van Opstal, 2018). Het Kennispunt Burgerschap, onderdeel van de MBO Raad, heeft daarom opdracht gegeven een onderbouwd en bruikbaar kader te ontwikkelen dat bij kan dragen aan de ontwikkeling van een instrument dat scholen helpt hun visie op burgerschap vorm te geven; een visieplanner.

De hoofdvraag van dit onderzoek bedroeg de vraag welke kenmerken van burgerschap essentieel zijn bij het vormen van een visie op burgerschap. Om deze vraag te beantwoorden zijn twee analyses uitgevoerd: een theoretische en een kwalitatieve analyse.

In de theoretische analyse zijn verschillende kenmerken van burgerschap uiteengezet, gedefinieerd en geanalyseerd aan de hand van drie dimensies. Ten eerst het huidige beleid omtrent burgerschap in Nederland en Europa, welke voornamelijk gedomineerd en beïnvloed wordt door de onderwijskunde. Ten tweede critici op het beleid, welke vooral door de onderwijsfilosofie wordt vertolkt. Ten derde de politieke-filosofie, welke uit verschillende stromingen bestaat die allen een andere invulling geven aan de kenmerken van burgerschap.

De theoretische analyse heeft geleid tot een kader waarin vijf kenmerken van burgerschap (kennis, vaardigheden, participatie, deugden en identiteit) gedefinieerd en ingevuld zijn voor vijf verschillende politiek-filosofische stromingen van burgerschap: de liberale, republikeinse, communautaire, kosmopolitische en agonistische.

In de kwalitatieve analyse is het in de theoretische analyse opgestelde kader getoetst op volledigheid, juistheid en relevantie aan de hand van de Delphi-methode. Hierin zijn verschillende experts op het gebied van burgerschap geraadpleegd door middel van een vragenlijst. Het kader is vervolgens op basis van de responsies aangepast.

VOORWOORD

Met plezier en trots presenteer ik u hierbij mijn masterthesis voor de master Ethics of Education. Deze scriptie is geschreven in opdracht van het Kennispunt Burgerschap van de MBO Raad. Mijn dank gaat uit naar Jan Faber en Isabelle Dobbe voor het vertrouwen in het uitvoeren van deze opdracht en de mogelijkheid om kennis te maken met jullie werk. Ik hoop dat deze scriptie een mooie basis biedt voor de ontwikkeling van jullie visieplanner.

Toen ik aan deze scriptie begon had ik weinig besef van wat burgerschap of het burgerschapsonderwijs inhield. Laat staan dat er zo veel verschillende inzichten over bestaan. Tijdens de Academische Pabo en mijn werk als leerkracht nu, ben ik hier weinig mee in aanraking gekomen. Nu, ongeveer 8 maanden na de start van deze scriptie weet ik dat burgerschap een erg gecompliceerd en veelomvattend onderwerp en begrip is. Burgerschap is zo veel meer dan een methode. De achterliggende gedachte van wat een goede burger is, wat het zou moeten kunnen en wat er verwacht wordt is zo belangrijk voor het vormen van het burgerschapsonderwijs.

Ik neem alles wat ik heb geleerd tijdens het schrijven van deze scriptie mee in het vormen van mijn eigen visie op burgerschap en hoop dat ik dankzij die kennis een bijdrage kan leveren voor de visie op burgerschap van de scholen waar ik werkzaam ben.

Mijn grootste dank gaat uit naar mijn begeleider Laurence Guérin. Bedankt voor je feedback, tijd, geduld en uitleg. Jouw motivatie en passie voor burgerschap hebben mij ontzettend gemotiveerd en gestimuleerd om deze scriptie te schrijven.

INHOUDSOPGAVE

Summary	3
Samenvatting	4
Voorwoord	5
Hoofdstuk één – Inleiding	7
Hoofdstuk twee – Theoretisch kader	12
2.1 Burgerschap.....	12
2.2 Burgerschapsonderwijs	13
2.3 Kenmerken van burgerschap	14
Hoofdstuk drie – Methode	21
3.1 Theoretische analyse	21
3.2 Kwalitatieve analyse	26
Hoofdstuk vier – Resultaten theoretische analyse	31
4.1 Huidig beleid	31
4.2 Beleidskritici	39
4.3 Politieke-filosofie	44
4.4 Vergelijking dimensies	59
4.5 Kader politiek-filosofische stromingen	61
Hoofdstuk vijf – Resultaten kwalitatieve analyse.....	65
5.1 Analyse responsies experts.....	65
5.2 Aanpassing kader	70
Hoofdstuk zes – Conclusie en discussie	73
6.1 Conclusie	73
6.2 Discussie	74
6.3 Aanbevelingen	76
Literatuurlijst	78
Bijlagen	85
Bijlage I – Informed consent formulier	86
Bijlage II – Begeleidende brief & instrument kwalitatieve analyse	87
Bijlage III – Vermelding experts	96
Bijlage IV – Voorbeeld meta-matrix kwalitatieve analyse	97

Het kwalificatie-onderdeel Loopbaan en Burgerschap bereidt mbo-studenten voor op het vormgeven van een loopbaan en hun participatie in de maatschappij (art. 17a lid 3 Wet examen- en kwalificatiebesluit beroepsopleidingen WEB, 2010, 2 juli). In de generieke kwalificatie-eisen van het vak is vastgesteld dat het onderdeel burgerschap is verdeeld over vier dimensies: de politiek-juridische-, sociaal-maatschappelijke-, economische- en de dimensie vitaal burgerschap (artikel 19a, WEB 2010). In juli 2016 is het ontwikkelen van kritische denkvaardigheden hieraan toegevoegd (artikel 3, WEB 2010). De manier waarop mbo-scholen hun onderwijs omtrent burgerschap vormgeven en indelen aan de hand van de vier dimensies is vrij in te vullen en deels afhankelijk van pedagogische of confessionele overtuigingen van een individuele school. Mbo-scholen mogen zelf eisen stellen waaraan een student voor dit onderdeel moet voldoen; er geldt geen resultaatverplichting, maar een inspanningsplicht. De eindwaardering wordt daarom uitgedrukt in ‘voldaan’ of ‘niet voldaan’ (artikel 15 lid 5 WEB 2010).

De vrijheid van de inspanningsplicht leidt tot veel verschillen in het aanbod van burgerschap op mbo-scholen. De ene school besteedt een aantal dagen per jaar aan de verschillende dimensies, de andere school heeft het vak burgerschap geïntregeerd in verschillende vakken (Guérin, Beskers, Bosma, Van de Maat & Poffers, 2019).

Naast dat er bij scholen verschil zit tussen het verschil in aanbod, ontbreekt er op scholen vaak een samenhang tussen de verschillende activiteiten (Abowitz & Harnish, 2006; Van der Ploeg, 2013). De invulling van burgerschapsonderwijs hangt af van de docenten (ROC van Twente, 2017) en wat er als goede burger wordt gezien (Guérin et al., 2019).

Op 14 september 2017 is door toenmalig OCW-minister Bussemaker en voorzitter van de MBO Raad Ton Heerts de burgerschapsagenda ondertekend. Het doel van deze burgerschapsagenda is het burgerschapsonderwijs in het mbo te verbeteren en verder te ontwikkelen. Het Kennispunt MBO burgerschap is verantwoordelijk voor de uitvoering van deze Burgerschapsagenda en helpt scholen bij het ontwikkelen van burgerschapsonderwijs en deelt kennis en ervaring over burgerschapsvorming door middel van een klankbordgroep en regionale netwerkbijeenkomsten. Het Kennispunt MBO Burgerschap heeft een curriculumplanner ontwikkeld welke scholen helpt hun visie op burgerschap te vertalen naar een curriculum (Kennispunt MBO Burgerschap, nd.). Het gaat hierbij om de integratie van burgerschap in het curriculum, maar niet wat burgerschap in kan houden.

Om een invulling te geven aan het curriculum, is het eerst belangrijk helder te hebben wat de visie omtrent burgerschap is.

Een visie op burgerschap is afhankelijk van het beeld van een school over wat goed burgerschap is en wat voor soort participatie er verwacht wordt Guérin et al. (2019). Een visie op wat goed burgerschap is heeft daarmee implicaties voor de leerdoelen, leeractiviteiten en didactiek van het burgerschapsonderwijs en het is daarom van belang dat de visie haalbaar, praktisch en nuttig is (Guérin et al., 2019).

Volgens de Onderwijsinspectie ontbreekt er echter vaak een instellingsbrede visie op burgerschapsonderwijs (Onderwijsinspectie, 2016). In opdracht van de MBO Raad heeft Van Opstal (2018) onderzoek gedaan naar de invloed van een visie op burgerschap op de onderwijspraktijk in mbo-scholen. Volgens Van Opstal (2018) zorgt het formuleren van een centrale, school-brede visie op burgerschap voor een betere positie van burgerschap binnen de school. Tegelijkertijd is er kans dat bij een gebrek aan een dergelijke visie burgerschapsonderwijs een slechtere positie inneemt binnen de school (Van Opstal, 2018). Aanbevelingen naar aanleiding van het onderzoek van Van Opstal waren onder andere om mbo-scholen te ondersteunen bij het formuleren van een visie en er voor te zorgen dat de gekozen visie door het bestuur en de rest van de organisatie wordt gedragen.

Het probleem dat veel mbo-scholen geen duidelijke visie hebben op goed burgerschap komt vermoedelijk door meerdere factoren. Ten eerste is het voor scholen lastig een visie op burgerschap te formuleren omdat burgerschap wetenschappelijk gezien vanuit verschillende perspectieven te benaderen is. Experts zijn het niet eens over de definitie van burgerschap; er is een grote diversiteit aan meningen, inzichten en theorieën (Van der Ploeg & Guérin, 2016), er is geen vaste conceptualisatie van burgerschap (Eidhof & Nieuwelink, 2014) en burgerschapsvorming is ideologisch gemotiveerd (Guérin, 2018; Van der Ploeg & Guérin, 2016).

Verschillende elementen zoals vaardigheden, kennis, deugden, identiteit, status, of mate van participatie hebben te maken met wat goed burgerschap inhoudt (Guérin, 2018; Van der Ploeg, 2013). Disciplines als de onderwijsfilosofische en onderwijskunde en verschillende politiek-filosofische stromingen hebben een verschillende kijk op de invulling van deze kenmerken en pleiten voor andere definities van wat goed burgerschap inhoudt en wat de doelen zouden moeten zijn van goed burgerschapsonderwijs (Abowitch & Harnish, 2006; Kymlicka & Norman, 1994). Een diverse kijk op deze elementen heeft vanzelfsprekend implicaties voor het vormen van onder andere leerdoelen en inhoud in een curriculum.

Een tweede factor die meespeelt in het feit dat scholen geen duidelijke visie op burgerschap hebben is dat er geen instrument is dat scholen helpt hun visie op burgerschap te ontwikkelen. Ten derde heeft een visie op burgerschap niet op alle mbo-scholen een prioriteit of wordt dit niet gezien als noodzakelijk.

Naar aanleiding van het onderzoek van Van Opstal (2018) is daarom door Jan Faber, beleidsadviseur en projectleider Kennispunt MBO Burgerschap, de wens uitgesproken voor een wetenschappelijk onderbouwd en bruikbaar instrument dat mbo-scholen helpt hun visie op burgerschap vorm te geven; een visieplanner (F. Faber, persoonlijke communicatie, 7 november 2018).

Omdat het voor het maken van een visieplanner van belang is te weten uit wat voor onderdelen een visie zou moeten bestaan wordt in dit onderzoek getracht een theoretische basis op te zetten voor de visieplanner. In dit onderzoek zal een wetenschappelijk onderbouwd en bruikbaar kader worden opgesteld waarin verschillende kenmerken van burgerschap aan bod komen en gedefinieerd worden. Het kader moet enthousiasmeren en vertaalbaar zijn naar de praktijk. Daarnaast moet het genoeg basis bieden voor het ontwikkelen van het instrument, de visieplanner, voor scholen om zelf hun visie op burgerschap vorm te geven.

De uitkomst van dit onderzoek zal dus bijdragen aan het ontwikkelen van een visieplanner waarbij scholen en/of opleidingen hun visie op burgerschap gezamenlijk kunnen opstellen.

Om tot een bruikbare en onderbouwde visieplanner te komen is van belang te onderzoeken welke kenmerken van burgerschap essentieel zijn bij het vormen van een visie op burgerschap en op welke manieren goed burgerschap gedefinieerd kan worden. De onderzoeksvraag luidt daarom als volgt:

‘Welke kenmerken van burgerschap zijn essentieel bij het vormen van een visie op burgerschap in het mbo?’

Deze onderzoeksvraag wordt onderverdeeld in de volgende deelvragen:

1. *Wat zijn volgens verschillende theorieën kenmerken van burgerschap?*
2. *Wat zijn volgens verschillende theorieën kenmerken die goed burgerschap kunnen definiëren?*
3. *In hoeverre zijn de gevonden kenmerken volledig, juist en relevant voor de ontwikkeling van een visie?*

De maatschappelijke relevantie van dit onderzoek ligt vooral in het doel dat het kader scholen moet helpen na te denken over hun eigen visie op burgerschap en daarmee discussies op gang brengt. De wetenschappelijke relevantie van dit onderzoek is dat er nog geen bruikbaar kader is ontwikkeld waarin verschillende visies op kenmerken van burgerschap uiteen zijn gezet en gedefinieerd zijn.

In hoofdstuk twee wordt in het theoretisch kader een definitie van de begrippen burgerschap en burgerschapsonderwijs gegeven. Daarnaast wordt getracht antwoord te vinden op deelvraag één. Er wordt bekeken wat kenmerken van burgerschap zijn volgens verschillende theorieën. Na deze uiteenzetting wordt een keuze gemaakt welke kenmerken in dit onderzoek verder zullen worden gebruikt. De gekozen kenmerken worden vervolgens gedefinieerd.

In hoofdstuk drie volgt de beschrijving van de methode. De methode bestaat uit twee onderdelen. Het eerste onderdeel van de methode is een theoretische analyse en tracht deelvraag twee te beantwoorden. Omdat er grofweg onderscheid kan worden gemaakt tussen drie dimensies die zich bezig houden met burgerschap worden in de theoretische analyse drie verschillende dimensies geanalyseerd. Ten eerste wordt gekeken naar het huidige beleid omtrent burgerschap. Het beleid wordt grotendeels bepaald en beïnvloed wordt door onderwijskundigen en onderwijssociologen. Voor de analyse van het beleid wordt zowel gekeken naar het huidige beleid omtrent burgerschap in Nederland, in het bijzonder voor het mbo, als Europa.

De tweede dimensie die te onderscheiden is zijn de beleidskritici. Voornamelijk onderwijsfilosofen en pedagogen zijn kritisch op het huidige beleid. De beleidskritici leggen de nadruk op andere aspecten.

Om de visie van het huidige beleid en de beleidskritici te overstijgen, wordt ook gekeken naar de politieke-filosofie. De politieke-filosofie bestaat uit verschillende stromingen waarbinnen de visies op burgerschap en de invulling van de kenmerken verschillen. Omdat de verschillende politieke-filosofische stromingen onder andere de visies van zowel het huidige beleid als de critici dekken, zorgt deze discipline voor een brede uiteenzetting van verschillende visies van burgerschap. De analyse van de politieke-filosofie is onafhankelijk van de invulling van het huidige beleid en de visie van de beleidskritici.

Er zal uiteindelijk voor vijf verschillende politiek-filosofische stromingen worden geanalyseerd wat zij onder goed burgerschap verstaan, wat de invulling van de kenmerken is en wat voor type burgerschap er gestimuleerd wordt.

De theoretische analyse van de politieke-filosofie zal leiden tot een kader waarin voor de vijf verschillende politiek-filosofische stromingen overzichtelijk ingevuld wordt wat er per kenmerk van

burgerschap van burgers verwacht wordt. De resultaten van deze theoretische analyse worden beschreven in hoofdstuk vier.

Het tweede onderdeel van de methode betreft de kwalitatieve analyse van het opgestelde kader. Dit onderdeel tracht antwoord te geven op deelvraag drie. De kwalitatieve analyse wordt uitgevoerd aan de hand van de Delphi-methode. Experts worden door middel van een vragenlijst gevraagd of de gebruikte definities en de invulling van de kenmerken juist, relevant en volledig zijn. Aan de hand van deze kwalitatieve analyse volgt aanpassing van en toevoegingen aan het kader. De resultaten van de kwalitatieve analyse worden beschreven in hoofdstuk vijf.

Na de uitgevoerde analyses volgt in hoofdstuk zes de conclusie en discussie. In de conclusie zal antwoord worden gegeven op de hoofd- en deelvragen. In de discussie worden de beperkingen van het onderzoek en de resultaten besproken en aanbevelingen gedaan voor de praktijk en verdere ontwikkeling van het kader.

In dit hoofdstuk worden eerst de begrippen burgerschap en burgerschapsonderwijs gedefinieerd. Daarna volgt een uiteenzetting van verschillende kenmerken van burgerschap volgens verschillende theorieën. De kenmerken worden vervolgens gedefinieerd.

2.1 Burgerschap

Het geven van een bepaalde definitie van burgerschap gaat bijna onontkoombaar gepaard met het innemen van een standpunt of visie over wat goed burgerschap zou moeten zijn of inhoudt (Guérin, 2018). Een definitie van burgerschap is dus per definitie normatief en het begrip burgerschap is daarom zelf onderwerp van de discussie (Kymlicka & Norman, 1994). Het begrip burgerschap wordt daarom op vele manieren gedefinieerd. Kymlicka en Norman (1994) zelf stellen dat burgerschap gelinkt is met individuele rechten aan de ene kant en de gehechtheid aan een bepaalde gemeenschap aan de andere kant. Een doelmatig concept van burgerschap vereist volgens hen evenwicht tussen rechten en verantwoordelijkheden. Abowitz en Harnish (2006) stellen dat burgerschap individuen theoretisch gezien lidmaatschap, identiteit, waarde en rechten voor participatie verleent. De definities van Abowitz en Harnish, en Kymlicka en Norman komen redelijk overeen. Beide stellen ze dat er rechten aan de individuen worden toegekend en beiden spreken over een lidmaatschap en gehechtheid aan een gemeenschap. Het doel daarmee is voor Abowitz en Harnish het mogelijk maken te participeren, hier spreken Kymlicka en Norman niet van in hun definitie.

Eidhof (2018) stelt dat een burger burgerschap in verschillende rollen en contexten kan tonen. De omgeving waarin individuele burgers leven, de maatschappij of politieke gemeenschap, de rechten en plichten van burgers, en hun participatie in deze gemeenschap zijn belangrijke elementen voor een definitie van burgerschap (Fermin, 2009). Burgerschap kan betrekking hebben op de houdingen en eigenschappen van individuele burgers en het vermogen te spelen met identiteiten op nationaal, regionaal, etnisch of religieus niveau (Hall, 1991). Ook verwijst burgerschap volgens Fermin (2009) naar het lidmaatschap van individuen van een politieke gemeenschap. Burgerschap houdt daarmee in ieder geval de relatie tussen individuen en de staat in en de relatie van individuele burgers onderling.

Van der Ploeg (2013) stelt dat burgerschap een ideologisch geladen concept is; theorieën over burgerschap definiëren burgerschap in termen van idealen, normen en waarden. Deze ideologische oriëntaties kunnen vervolgens op vijf categorieën van elkaar verschillen: de verhouding tussen de rechten en plichten van burgers, de waardering van participatie, de waardering van socialiteit en reflectiviteit, de normering van participatie binnen ideologieën die participatie als belangrijk achten,

en de mate waarin verschillende bevolkingsgroepen samen zouden moeten leven; afgezonderd of gemixt.

Er bestaat geen eenduidige definitie van burgerschap omdat dit voor velen anders is. Globaal gesteld heeft burgerschap in ieder geval betrekking op individuele burgers en de omgeving of maatschappij waarin de individuele burgers leven en het burgerschap tot uiting komt. De manier waarop goed burgerschap definieert verschilt per theorie over burgerschap.

2.2 Burgerschapsonderwijs

Burgerschap en burgerschapsvorming spelen een belangrijke rol bij het algemene doel van onderwijs; namelijk het in staat stellen van jongeren om deel te nemen aan de maatschappij en ze de kans geven voor een goede toekomst (Bron, 2006). Een onderwerp van discussie is of al het onderwijs burgerschap is, of dat er iets extra's aan burgerschap moet worden gedaan in het curriculum.

Volgens Eidhof (2018) is het onderwijs in ieder geval een logische plek om aan burgerschap te werken. Bij burgerschap in het onderwijs staan manieren waarop iemand zich kan manifesteren als burger centraal (Eidhof, 2018). Volgens Arthur et al. (2008) wordt door verschillende auteurs gesteld dat de manier waarop er les gegeven wordt invloed heeft op wat voor soort burgers de leerlingen zullen worden. Maar dit betekent echter niet dat de manier waarop er les wordt gegeven belangrijker is dan wat er geleerd wordt (Arthur et al. 2008). Het is daarom belangrijk om burgerschapsvorming een vanzelfsprekende positie binnen een school te geven. Daarvoor is effectief beleid en een gestructureerde en planmatige aanpak omtrent burgerschap nodig is.

Omdat burgerschap een controversieel concept is zijn er veel verschillende inzichten over wat goed burgerschap is. Er bestaat er dus over de invulling van het burgerschapsonderwijs geen consensus. Het doel en de inhoud van een curriculum van burgerschapsonderwijs is sterk afhankelijk van de heersende ideologie omdat er altijd een bepaalde verwachting achter schuilt wat het burgerschap van de burgers betreft en daarbij moeten de basiswaarden van het heersende politieke systeem gehandhaafd worden (Kennedy, 2008). Het curriculum kan daarom volgens Kennedy (2008) nooit waarde vrij of neutraal zijn. Het reflecteert altijd de huidige overtuigingen van wat een goede burger is.

Omdat mbo-scholen in Nederland vrij zijn zelf invulling te geven aan het burgerschapsonderwijs, hangt het burgerschapsonderwijs af van de visie van de school op goed burgerschap. Deze visie kan voortvloeien uit de denominatie, gekozen profilering of pedagogisch-

didactische signatuur van een school (Leverink, 2016). Omdat het idee van wat goed burgerschap is de basis is voor een samenhangende visie, is het van belang dat een school eerst nadenkt over wat het verstaat onder goed burgerschap.

2.3 Kenmerken van burgerschap

Burgerschap bestaat uit verschillende kenmerken of onderdelen. Over de definities, het belang en invulling van deze kenmerken is geen consensus. Per kenmerk kan er aan verschillende aspecten worden gewerkt of geleerd. Hieronder wordt beschreven welke verschillende kenmerken van burgerschap in de literatuur naar voren komen. Vervolgens worden de kenmerken beschreven en gedefinieerd. In de theoretische analyse zullen de gekozen kenmerken worden gebruikt om goed burgerschap te definiëren volgens het huidige beleid, beleidscritici en verschillende politiek-filosofische stromingen.

Volgens Abowitz en Harnish (2006) zou het burgerschapsonderwijs onder andere betrokken moeten zijn bij het aanleren van kennis, vaardigheden en deugden van leerlingen om succesvol deel te kunnen nemen aan het democratische proces. Daas, Ten Dam en Dijkstra (2016) spreken over het belang van het leren van bepaalde competenties van burgerschap. Daaronder vallen volgens hen kennis, vaardigheden en houdingen. Ook Munniksmä et al. (2017) spreken over het belang van het aanleren van kennis, vaardigheden en maatschappelijke en sociale competenties. Dit zijn namelijk hulpbronnen voor burgers om zich te kunnen redden in het politieke en sociale leven en daarom onmisbaar voor het kunnen voortbestaan van een democratische en vitale samenleving (Munniksmä et al., 2017). Volgens Guérin et al. (2019) vraagt de uitvoering van burgerschap altijd om bepaalde kennis, vaardigheden en deugden.

Naast het aanleren van kennis, vaardigheden en deugden of houdingen wordt door verschillende auteurs gesproken over het belang van identiteit en participatie voor burgerschap. Volgens Guérin et al. (2019) hangen de kennis, vaardigheden en deugden die gestimuleerd worden altijd af van de identiteit en aard en mate van participatie dat verwacht wordt van burgers (Guérin et al, 2019). Ook Daas et al. (2016) spreken over het belang van gedrag, participatie en identiteit voor burgerschap.

Identiteit en participatie vormen volgens Bron, Veugelers en Van Vliet (2009) samen met de democratische rechtsstaat de drie centrale concepten van burgerschapsvorming. Deze drie domeinen zijn sterk aan elkaar gerelateerd. Participatie is namelijk een kenmerk van democratie als grondhouding, maar daarnaast ook los te zien omdat het zich op meer gebieden kan richten dan alleen de politieke (Bron, Veugelers & Van Vliet, 2009).

Het kenmerk identiteit heeft betrekking op het ontwikkelen van een identiteit en het lid worden van een gemeenschap (Lave & Wenger, 1991). Identiteit heeft daarmee betrekking op de manier waarop iemand zich als persoon onderscheidt of zichzelf vereenzelvigd of verbonden voelt met bijvoorbeeld een land, of gemeenschap (Guérin et al., 2019) en staat volgens Bron, Veugelers en Van Vliet (2009) ook in relatie met de democratische grondhouding en komt op verschillende vlakken tot uiting.

Van der Ploeg (2013) spreekt in plaats van over de dimensie democratische rechtsstaat over status als dimensie van burgerschap naast identiteit en participatie. De dimensie status houdt hier de rechten en plichten van burgers in. Deze worden verleent door de democratie waarin een individu leeft (Van der Ploeg, 2013).

2.3.1. Keuze kenmerken voor analyses

Volgens verschillende auteurs is het voor burgerschap belangrijk dat leerlingen bepaalde competenties leren om deel te nemen aan de democratische maatschappij. Wat de kenmerken betreft is er onder verschillende auteurs overeenstemming of overlap. De meeste auteurs benoemen het belang van kennis, vaardigheden, participatie en identiteit (Munniksma et al., 2017; Bron, 2006; Daas et al., 2016; Guérin et al., 2019).

Naast deze vier kenmerken is er een vijfde kenmerk dat niet door alle auteurs op dezelfde manier benoemd wordt maar waarvan de omschrijvingen wel op elkaar lijken. Er wordt gesproken over het belang van houdingen of (gewenst) gedrag (Cohen, 2010; Daas et al. 2016) en deugden (Abowitz & Harnish, 2006; Guérin et al., 2019). Volgens Cohen (2010) is gedrag een uitkomst van de kennis en waarden die zijn overgedragen aan burgers. Daarmee is gedrag dus meer een uitkomst of resultaat van de waarden, deugden of houdingen dat het burgerschapsonderwijs overdraagt. Omdat houdingen worden gevormd door waarden en deugden wordt er voor dit onderzoek gekozen om deugden als kenmerk van burgerschap te gebruiken.

De door Van der Ploeg benoemde dimensie *status* zal niet worden gebruikt als kenmerk van burgerschap in dit onderzoek omdat de rechten en plichten worden verleent door de staat waarin iemand leeft. De manier waarop er door een individu om wordt gegaan met deze rechten en plichten kan naar voren komen in de deugden, vaardigheden en vormen van participatie dat een burger heeft of uitvoert.

De vijf kenmerken die gebruikt kunnen worden bij het vormen van een visie op burgerschap zijn: kennis, participatie, vaardigheden, deugden en identiteit.

In het volgende gedeelte wordt er per kenmerk een definitie gegeven en er wordt gesproken over het belang van het kenmerk voor burgerschap. Daarnaast worden er voorbeelden gegeven van wat de kenmerken in zouden kunnen houden.

Er wordt geprobeerd een neutrale definitie van de kenmerken te geven. Het is echter belangrijk te onthouden dat de invulling van deze kenmerken kan variëren op grond van theorie of politiek-filosofische stroming en daarmee ideologisch geladen is. Sommige auteurs die gebruikt zijn voor de definities en invulling zijn aanhanger van een bepaalde politiek-filosofische stroming of theorie. Hoewel de kenmerken later in dit onderzoek zullen worden gedefinieerd aan de hand van verschillende theorieën en politiek-filosofische stromingen dragen de gebruikte definities bij aan een beter begrip van de kenmerken.

2.3.2 Kennis

Het kenmerk kennis houdt feiten, informatie en regels op verschillende vlakken in. Brown en Fairbrass (2009) stellen dat het kenmerk kennis uit drie verschillende typen kennis bestaat: kennis over sociale, economische, rechterlijke en politieke instituties en systemen, kennis over hoe een burger kan participeren en gerepresenteerd kan worden in besluitvormingsprocessen van deze instituties op verschillende niveaus, en kennis dat bijdraagt aan het creëren van een bewustzijn voor en het begrip van actuele en controversiële kwesties.

Daarnaast wordt in de literatuur gesproken over politieke kennis. Het doel van politieke kennis wordt door Cohen (2010) beschreven als het creëren van een gemeenschappelijke kennisbasis om samen in de maatschappij te leven. Politieke kennis wordt door Lam (2000) gezien als essentieel voor deelname aan de sociale sfeer en het participeren in formele politieke processen. Delli Caprini en Keeter (1996) stellen daarnaast dat politieke kennis een voorwaarde voor maatschappelijke betrokkenheid kan zijn omdat politieke participatie voorspeld kan worden door de hoeveelheid politieke kennis en niet het aantal jaren onderwijs. Echter is informatie alleen geen toereikende voorwaarde voor maatschappelijke betrokkenheid (Delli Caprini & Keeter, 1996).

Er bestaan twee soorten politieke kennis: procedurele en inhoudelijke kennis (Gutmann & Thompson, 2004). Bij procedurele politieke kennis gaat het om kennis over instituties, regels, de werking van de overheid en het begrijpen van het stelsysteem. Inhoudelijke politieke kennis gaat over de grondbeginselen waarop de staat bestaat zoals de sociaaleconomische structuur (Cohen, 2010).

Voor goed burgerschap kan de nadruk dus op verschillende soorten kennis gelegd worden.

2.3.3 Vaardigheden

Vaardigheden worden door Brown en Fairbrass (2009) ook wel ‘processen’ van burgerschap genoemd. Een vaardigheid is een vermogen of capaciteit om iets te kunnen doen en kan betrekking hebben op verschillende aspecten. Een vaardigheid voor burgerschapsonderwijs zou zowel cognitief als affectief moeten zijn en kan door zowel een individu als groep worden ontwikkeld (Arthur, Davies & Hahn, 2008).

Volgens Guérin et al. (2019) zijn vaardigheden voorwaarden om te kunnen participeren in de maatschappij. Vaardigheden zijn nodig om goede burgers te zijn of worden en voor burgers om zich staande te houden in de maatschappij. Sociale vaardigheden als het kunnen communiceren met anderen in de samenleving zijn belangrijk om te kunnen participeren (Veugelers 2007).

Uit een systematische review uit Engeland door Deakin-Crick (2009) is gebleken dat burgerschapsonderwijs een focus op vaardigheden voor hogere orde kritisch en creatief denken en processen voor het leren zelf vereist. Kritische denkvaardigheden zijn belangrijk voor burgerschap om bijvoorbeeld te bepalen wat een goed leven inhoudt, te discussiëren, hoe iemand moet handelen of om de overheid te beoordelen (Guérin et al., 2019).

Munniksma et al. (2017) spreken ook van het belang van 21-eeuwse vaardigheden voor burgerschap zoals het verantwoord kunnen gebruiken van internet.

2.3.4 Participatie

Participatie betreft het deelnemen aan iets in de maatschappij. Van der Ploeg (2013) beschrijft participatie als het meedoen van burgers op een politieke, sociale, of economische manier (Van der Ploeg, 2013). Er bestaan verschillende vormen van participatie.

Sociale participatie wordt gezien als het participeren van een individu in de samenleving en hoe mensen met elkaar omgaan (De Rynck & Dezeure, 2011). Dit kan worden gezien als participatie op microniveau, bijvoorbeeld het participeren in een vrijwilligersvereniging of de mantelzorg over iemand op zich nemen, maar ook op meso niveau als het participeren in de publieke dienst- of hulpverlening en in het vrijetijdsaanbod (De Rynck & Dezeure, 2011).

Politieke participatie wordt door Zimenkova (2012) gedefinieerd als vrijwillige acties van burgers binnen het doel van invloed uitoefenen op beslissingen van autoriteiten op verschillende niveaus van het politieke systeem. Daarnaast kan politieke participatie verwijzen naar de politieke plichten en rechten van burgers met betrekking tot een politiek systeem (Fermin, 2000). Politieke participatie leert burgers verantwoordelijkheid en tolerantie (Kymlicka & Norman, 1994) en vergroot daarmee de gedachten van individuen en maakt ze bekend met interesses die verder gaan dan persoonlijke omstandigheden en de directe omgeving.

Politieke participatie hoeft niet per se rechtstreekste participatie in te houden zoals het stemmen of het lid zijn van een politieke partij. Politieke participatie kan ook onrechtstreeks door bijvoorbeeld het politieke besluitvormingsproces te beïnvloeden door deel te nemen in een adviesraad (VVSG, 2011). Ook het opheffen van een stem of tegen de macht of huidig beleid ingaan is een vorm van politieke participatie. Een recent voorbeeld van politieke participatie van studenten in het mbo is hun strijd voor erkenning als student in plaats van deelnemer (NOS, 2018).

Onder economische participatie valt onder andere werken, consumeren, sparen en beleggen, kopen en verhuren (Engelen, 2000). Voor burgerschap is het dan interessant hoe een individu economische participatie bedrijft en welke verantwoordelijkheid diegene daarin neemt. Van der Ploeg (2013) stelt dat economische participatie door sommige visies alleen als burgerschap wordt gezien als de economie er door gestimuleerd wordt, terwijl volgens andere visies economische participatie alleen goed burgerschap is wanneer het kritisch is en er gewetensvol gewerkt en geconsumeerd wordt.

Volgens sommige visies is iemand die intensiever participeert, vooral op sociaal of politiek gebied, een betere burger (bekritiseerd door Van der Ploeg, 2013). Brennan (2016) stelt dat politieke participatie geen conditie is voor goed burgerschap en dat een democratie kan bestaan zonder dat iedereen participeert omdat de kwaliteit van de democratie niet afhankelijk is van kwantiteit van de politieke participatie van alle burgers en de democratie niet effectiever en meer legitiem wordt als iedereen participeert (Brennan, 2016).

2.3.5 Deugden

Deugden zijn gebaseerd op morele principes (Van Oudenhoven, Jedan, Sluis en De Looijer, 2010) en morele eigenschappen van burgers die kunnen worden gedefinieerd als kwaliteiten waarin iemand excelleert (Van Tongeren, 2012). Deugden kunnen worden uitgedrukt in concreet gedrag, maar bij het vormen van deugden gaat het niet om het handelen alleen. Ook het waarnemen en gevoelsmatig reageren is daarvoor van belang.

Burgerschapsdeugden hebben te maken met collectieve verantwoordelijkheid en vereisen van burgers dat ze naar buiten kijken en doen wat ze kunnen om het algemene welzijn te bevorderen (Dagger, 1997). Deugden hangen dan ook samen met prosociale normen en attituden omdat goed burgerschap de aanwezigheid van deze prosociale normen en attituden ten opzichte van medeburgers vereist (Van Oudenhoven et al., 2010).

Een deugd kan betrekking hebben op een individu zelf, op iemand anders, of op de wereld. Cohen (2010) ontwikkelde een continuüm waarbij het ene uiteinde individuele normatieve deugden en het andere uiteinde gemeenschappelijke normatieve deugden beslaat. Bij individuele deugden wordt de nadruk gelegd op de individu in de samenleving. Daarbij worden deugden als productiviteit en het kritisch opstellen gestimuleerd. Bij gemeenschappelijke normatieve deugden wordt de nadruk gelegd op de aansluiting van het individu bij de gemeenschap. Hierbij wordt de nadruk meer gelegd op morele deugden als solidariteit (Cohen, 2010).

Galston (1991) stelt dat de deugden die vereist zijn voor verantwoordelijk burgerschap kunnen worden onderverdeeld in vier groepen. Ten eerste algemene deugden als moed, loyaliteit en gezagsgetrouwheid. Ten tweede sociale deugden als onafhankelijkheid en ruimdenkendheid. Ten derde economische deugden als werkethiek, aanpassingsvermogen aan economische en technologische veranderingen, en de capaciteit om zelfbevrediging uit te stellen. De vierde groep deugden bedraagt politieke deugden als het vermogen om de rechten van anderen te onderscheiden en te respecteren, de bereidheid om alleen te eisen wat betaald kan worden, het vermogen om de prestaties van de betrokkenen te evalueren en de bereidheid om deel te nemen aan het publieke discours (Galston, 1991).

2.3.6. Identiteit

Het kenmerk identiteit kan op verschillende manieren gedefinieerd worden en kan zowel persoonlijk als breder worden opgevat (Guérin et al., 2019). Een identiteit kan bijvoorbeeld religieus, cultureel, nationaal of regionaal zijn. Een individu kan meerdere identiteiten hebben omdat het zich bijvoorbeeld tegelijk als individueel persoon kan onderscheiden en zich tegelijkertijd verbonden voelen met een gemeenschap of land (Guérin et al., 2019). Daarnaast kan een burger zich bijvoorbeeld verbonden voelen met een religieuze identiteit en tegelijkertijd met een nationale identiteit.

Volgens Ten Dam en Volman (2004) gaat identiteit gepaard met de manier waarop iemand zich presenteert ten opzichte van anderen en zichzelf. Het gevoel van identiteit van een burger ontstaat alleen door middel van relaties met anderen in de samenleving waarvan de individu toe behoort (Jones & Gaventa, 2002). Daarnaast spelen bij het vormen van een identiteit van een individu volgens Tajfel en Turner (1986, in Worchel, Morales, Páes, Deschamps 1998) sociale en persoonlijke aspecten van de omgeving van een individu of groep een rol. Individuen leren van en

door de omgeving wat de sociale norm is en individuen hebben daarnaast ook weer invloed op de groep (Tajfel & Turner, 1986).

Het kenmerk identiteit is belangrijk in democratische en open samenlevingen omdat volgens Van der Ploeg (2013) identiteit burgerschap vormt. Tegelijkertijd is identiteit volgens Van der Ploeg een voorwaarde voor burgerschap omdat de status van burgerschap afhangt van identiteitskenmerken. Identiteit kan voor de wijze en context van het participeren van burgers bepalend zijn (Van der Ploeg, 2013).

In dit hoofdstuk zijn de vijf gekozen kenmerken van burgerschap voor dit onderzoek gedefinieerd. In Tabel 1 is overzichtelijk weergegeven welke definitie van het kenmerk er gehanteerd wordt.

Kenmerken	Definitie
Kennis	Feiten, informatie en regels die als belangrijk worden geacht.
Vaardigheden	Vaardigheden die een burger nodig heeft om goede burgers te worden en zich staande te houden in de maatschappij.
Participatie	Het deelnemen aan maatschappij. Dit kan op verschillende vlakken: politiek, sociaal, maatschappelijk en economisch
Deugden	Een deugd is een morele eigenschap van een burger.
Identiteit	De sociale status van een individu in een gemeenschap.

Tabel 1 – Definities kenmerken burgerschap

De aard van dit onderzoek is kwalitatief. Om de onderzoeksvraag en deelvragen te beantwoorden zijn in dit onderzoek twee verschillende analyses uitgevoerd: een theoretische en een kwalitatieve analyse.

De theoretische analyse betrof een beschrijvende analyse van verschillende inzichten omtrent de definiëring van burgerschap. De kwalitatieve analyse betrof een toetsing van de beschrijvende analyse waarbij experts geraadpleegd zijn aan de hand van de Delphi-methode.

De beide analyse samen moesten leiden tot een volledige, juiste definiëring van de kenmerken van burgerschap volgens vijf verschillende politiek-filosofische stromingen. Het uiteindelijke kader moest een onderbouwd en bruikbaar kader zijn dat door de MBO Raad gebruikt kan worden om een visieplanner te ontwikkelen voor mbo-scholen om hun visie op burgerschap vorm te geven en het moet als basis dienen om discussies omtrent burgerschap op mbo-scholen op gang te brengen.

3.1 Theoretische analyse

De eerste analyse was een theoretische analyse en trachtte antwoord te vinden op deelvraag twee waarin de vraag wat volgens verschillende theorieën kenmerken zijn die goed burgerschap kunnen definiëren centraal stond.

Om een zo breed mogelijk beeld te schetsen van hoe goed burgerschap gedefinieerd kan worden, hoe de kenmerken kunnen worden ingevuld en waar het zwaartepunt kan liggen, is in de theoretische analyse naar verschillende theorieën en dimensies gekeken die zich bezig houden met burgerschap.

Omdat het voor het vormen van een visie op burgerschap van belang is te weten wat het huidige beleid omtrent burgerschap is, is er eerst gekeken naar de theorie achter het huidige beleid. Het huidige beleid ten aanzien van burgerschap wordt voornamelijk beïnvloed en gedomineerd door onderwijskundigen en de onderwijssociologie. De onderwijskunde houdt zich vooral bezig met empirisch onderzoek en daarop gebaseerde theorievorming.

Het is voor de opdrachtgever van dit onderzoek, de MBO Raad en de ontwikkeling van de visieplanner interessant en van belang te weten wat het huidige beleid omtrent burgerschap in het mbo is en wat de achterliggende gedachten daarachter zijn. Daarom is de Wet Educatie en Beroepsonderwijs, waarin de minimumeisen voor burgerschapsonderwijs in het mbo staan beschreven, ook geanalyseerd.

Omdat burgerschap ideologisch geladen is (Van der Ploeg, 2013), schuilt in een beleid altijd een bepaalde voorkeur van de overheid voor een bepaald type burgerschap. Het is daarom vanzelfsprekend dat er ook kritisch wordt gekeken naar die voorkeur die in het beleid gehandhaafd wordt.

Na de analysering van het huidige beleid en de theorievorming daarachter is daarom de kritische kijk op het huidige beleid en de onderwijskunde geanalyseerd. De kritische kijk op dit beleid wordt voornamelijk vertolkt door onderwijsfilosofen. De onderwijsfilosofische discipline houdt zich vooral bezig met theoretisch en ethisch onderzoek met betrekking tot de pedagogische taak van de school en de eisen aan burgerschap. Daarnaast kijkt de discipline naar hoe burgerschap op de beste manier kan worden aangeboden vanuit een pedagogisch perspectief.

Naast de onderwijsfilosofie zijn er ook andere auteurs en theorieën die een kritische blik op het huidige beleid hebben.

De verschillende theorieën over burgerschap van zowel het huidige beleid en de onderwijskunde als de kritische kijk daarop van onder andere de onderwijsfilosofie worden beide gedekt in de politieke-filosofie. Zo is het huidige beleid volgens Van der Ploeg (2013) een kruising tussen een liberale en republikeinse opvatting. Politiek-filosofen zijn verdeeld over wat goed burgerschap inhoudt waardoor de politieke-filosofie uit verschillende stromingen bestaat die zich elk bezighouden met normatieve vragen over burgerschap. Dit zorgt voor een ruimere context en grote reikwijdte aan perspectieven op goed burgerschap en de invulling van de kenmerken.

Hoewel drie dimensies niet altijd even strikt van elkaar te scheiden zijn en dit bepaalde beperkingen op kan leveren voor de theoretische analyse, is er voor gekozen toch gebruik te maken van zowel de theorie achter het huidige beleid van de onderwijskunde als de beleids-kritische blik van onder andere de onderwijsfilosofische discipline. Het analyseren van beide disciplines levert namelijk een analyse op van hoe beide disciplines goed burgerschap zien en hoe er invulling geven wordt aan de kenmerken van burgerschap.

In de theoretische analyse is dus eerst de theorie achter het huidige beleid omtrent burgerschap geanalyseerd, grotendeels aan de hand van de onderwijskunde. Daarbij is gekeken wat de invulling van de WEB is van de kenmerken en welk type burgerschap er gestimuleerd wordt. Daarna is de kritische blik op het huidige beleid geanalyseerd, voornamelijk aan de hand van de onderwijsfilosofische discipline. Na deze twee analyses zijn, aan de hand van de politieke-filosofie, vijf verschillende stromingen op burgerschap en de theorieën daarachter geanalyseerd. Daarnaast is per stroming een overkoepelend type burgerschap dat gestimuleerd wordt omschreven. De analyse

van de politieke-filosofie leidde tot een kader met daarin ingevuld wat de vijf politiek-filosofische stromingen binnen elk kenmerk van burgerschap belangrijk achten en wat voor type burgerschap daarmee gestimuleerd wordt.

3.1.1 Gebruikte bronnen

De drie genoemde dimensies zijn niet altijd even strikt van elkaar te scheiden. De vage scheidslijnen tussen de oriëntaties van sommige auteurs leveren een beperking op voor het onderzoek in de zin dat het niet eenvoudig was om auteurs te vinden die zich alleen met het beleid en onderwijskunde of alleen met de onderwijsfilosofie oriënteren. Zo kan het werk van een specifieke auteur bijvoorbeeld niet als strikt onderwijskundig gezien worden, maar bijvoorbeeld ook sociologisch van aard zijn. Er is in dit onderzoek gekozen die auteur dan wel mee te nemen in de analyse van het beleid en de onderwijskunde.

Er is getracht een zorgvuldige selectie te maken van auteurs en literatuur waardoor de grenzen van de disciplines zichtbaarder waardoor sommige deskundigen eenvoudiger in een discipline te plaatsen zijn.

De bronnen die gebruikt zijn voor de theoretische analyse bestaan uit zowel Nederlandse als internationale literatuur. Er is gebruikt gemaakt van rapporten, boeken en artikelen die gepubliceerd zijn in wetenschappelijke tijdschriften. De gebruikte literatuur verschilt per dimensie.

3.1.1.1 Bronnen analyse beleid

Omdat het huidige beleid omtrent burgerschap deels wordt beïnvloed door de onderwijskunde is literatuur geselecteerd van auteurs die zich oriënteren met de onderwijskundige discipline. Voor de analyse wordt literatuur, publicaties en rapporten van verschillende internationale en Nederlandse organisaties die onderzoek doen naar burgerschap en de invulling van burgerschap op scholen onderzoeken gebruikt.

Voornamelijk onderwijskundigen houden zich onder andere bezighouden met empirisch beleidsonderzoek. Deze beleidsonderzoeken worden uitgevoerd in opdracht van organisaties die het beleid vormen of adviseren. In Nederland spelen onder andere het Stichting Leerplan Ontwikkeling (SLO), de Onderwijsraad en Curriculum.nu een belangrijke rol bij de invulling van het beleid ten aanzien van burgerschap. In internationale vergelijkende rapporten als de Eurydice en de ICCS komt vaak naar voren welke aspecten er Europees gezien belangen geacht worden voor burgerschap. Deze rapporten zijn invloedrijk voor het beleid ten aanzien van burgerschapsonderwijs en beïnvloeden ook het nationaal beleid van de verschillende landen (Guérin, 2018).

In het *SAGE handbook of education for citizenship and democracy* wordt door Arthur et al. (2018) vooral besproken wat de onderwijskunde en het beleid belangrijk vinden voor burgerschap.

De rapporten van de genoemde organisaties worden gebruikt voor de analyse van het beleid. Om het internationale beleid te analyseren zijn het Eurydice rapport *Citizenship education at school in Europe* uit 2017 dat uitgevoerd is door de Europese Commissie, EACEA en Eurydice, en de International Civic and Citizenship Education study uit 2016, uitgevoerd door Schulz et al. gebruikt. Daarnaast is daarvoor het proefschrift van Guérin (2018) gebruikt omdat daarin een analyse is gemaakt van de twee rapporten.

Voor de analyse van het beleid in Nederland is gebruik gemaakt van publicaties en onderzoeken uitgevoerd in opdracht van Stichting Leerplan Ontwikkeling. Publicaties die gebruikt zijn voor de analyse zijn van Bron (2006), Bron, Veugelers en Van Vliet (2009), en Veugelers (2015). Deze publicaties zijn voornamelijk leerplanverkenningen van burgerschap waarin veelal besproken wordt wat de invulling van de kenmerken van burgerschap zou moeten zijn. Bron oriënteert zich naast de onderwijskunde ook met de sociologie en pedagogie.

Omdat het een analyse van burgerschap in Nederland betreft is daarnaast het werk van Nederlandse onderwijskundigen als Munniksma et al. (2017) en Dijkstra (2012) geselecteerd. Deze onderwijskundigen spreken vooral over wat de kern van burgerschap en de centrale functies van burgerschap zouden moeten zijn.

Het werk van Daas, Ten Dam en Dijkstra (2016), Ten Dam en Volman (2007) en Eidhof (2018) is geselecteerd voor de invulling van de verschillende kenmerken van burgerschap. Deze auteurs vallen onder de onderwijskunde, maar wel met een sociologische invalshoek.

Voor de analyse van het huidige beleid van burgerschap in het middelbaar beroepsonderwijs is gebruik gemaakt van de Wet Educatie en Beroepsonderwijs en het praktijkgerichte onderzoek binnen het ROC van Twente van Guérin et al. (2019), waarin is geanalyseerd op welke aspecten de WEB de nadruk legt.

3.1.1.2 Bronnen analyse beleidskritici

Voor de analyse van de theorieën van verschillende beleidskritici is voornamelijk literatuur geselecteerd van auteurs die zich oriënteren met de onderwijsfilosofie. Naast de onderwijsfilosofie, hebben ook pedagogen vaak een andere kijk op burgerschap dan de onderwijskunde en het huidige beleid.

Tijdens de exploratie van auteurs en literatuur is gekozen voor literatuur van de meest opvallende en veel voorkomende onderwijsfilosofen te gebruiken zoals als Van der Ploeg (2013; 2019) en Biesta (2006; 2013; 2017; 2018).

Daarnaast is literatuur geselecteerd van Veugelers (2003; 2015), De Winter (2004) en Leenders (Leenders & Veugelers, 2013; Leenders, Veugelers & De Kat, 2008). Zowel Veugelers, Leenders als De Winter vallen grotendeels onder de pedagogiek. Ook Guérin (2018) is een beleids criticus die vanuit pedagogisch kijkpunt naar het beleid kijkt. Haar werk wordt gebruikt voor de analyse van het beleid. In het werk van Guérin et al. (2019) wordt kritisch naar de formulering en invulling van de WEB gekeken. Hierin worden ook de knelpunten van de WEB besproken.

Daarnaast is literatuur van Westheimer en Kahne (2004), Dudley en Gittelson (2002) en Steutel en Spiecker (2000) gebruikt voor de invulling van democratisch burgerschap.

3.1.1.3 Bronnen politieke-filosofie

Voor de verkenning van de verschillende politiek-filosofische disciplines zijn overzichtsartikelen gebruikt waarin uiteen is gezet welke politiek-filosofische stromingen er bestaan. Hiervoor is het werk van Kymlicka en Norman (1994), Abowitz en Harnish (2006), Arthur, Davies en Hahn (2008), Jones en Gaventa (2002), Guérin (2018), Frazer (2018), Van Gunsteren et al. (1992), Fermin (2000; 2009), Cohen (2010), Zimenkova (2012), Van Houdt en Schinkel (2009) en Van der Ploeg (2013) gebruikt. Deze literatuur is tevens gebruikt voor de definitie van goed burgerschap en de invulling van de kenmerken van burgerschap volgens de verschillende stromingen.

Daarnaast is voor een aantal stromingen nog specifieke literatuur geselecteerd. Deze bronnen zijn veelal gevonden in de overzichtsartikelen, maar ook gevonden door de volgende zoekopdrachten in de Smartcat database: *liberal citizenship/civic*, *republican citizenship/civic*, *cosmopolitan citizenship/civics*, *communautarian citizenship/civic*, *agonistic citizenship/civic*.

Voor de liberale stroming is het werk van Galston (1991) gebruikt. Voor de kosmopolitische stroming is het werk van Habermas (2001), Smith (2007), Hall (1980), Appiah (2006), Suransky en Manschot (2005), Nussbaum (1997), Pogge (2002), Miller (2007) en Dower en Williams (2002) gebruikt. Het werk van Keating (2014) en Delanty (2000) is gebruikt voor zowel de kosmopolitische als de communautaire stroming. Voor de communautaire stroming is literatuur van Van der Ploeg (1999), Bellamy (2008) en Isin en Turner (2002) gebruikt. Het werk van Deveau (1999), Mouffe (2005), Tryggvason (2018), Brennan (2016) en Nollet (2013) is gebruikt voor de definiëring van agonistisch burgerschap en de invulling van de kenmerken.

Voor de typering van politiek-filosofische stromingen is gebruik gemaakt van de typeringen van Leenders en Veugelers (2004) en Westheimer en Kahne (2004). Beide onderzoeken hebben onderzocht welke typeringen van burgerschap er gestimuleerd kunnen worden. In de literatuur wordt verder regelmatig verwezen naar deze typeringen.

3.1.2 Data-analyse

In de theoretische analyse zijn de drie dimensies die zich bezighouden met burgerschap beschreven en geanalyseerd. Per dimensie is geanalyseerd hoe goed burgerschap wordt gedefinieerd en wat burgerschap inhoudt, hoe de kenmerken van burgerschap worden ingevuld en wat voor type burgers er gestimuleerd worden. Daarnaast zijn overeenkomsten en verschillen tussen de dimensies besproken.

De analyse van de politiek-filosofische stromingen heeft geleid tot een kader met daarin per stroming wat er per kenmerk nodig is voor goed burgerschap en welk type burgerschap er gestimuleerd wordt.

3.2 Kwalitatieve analyse

Om de invulling van de kenmerken per stroming op volledigheid, juistheid en relevantie, en de juistheid van de typering te toetsen is een kwalitatieve analyse uitgevoerd aan de hand van een vragenlijst. De Delphi-methode is gebruikt om een vollediger beeld over de definiëring van de kenmerken van burgerschap te onderzoeken of bereiken (Iqbal & Papon-Young, 2009).

Bij de Delphi-methode wordt een groep participanten geselecteerd op basis van hun expertise in een bepaald onderwerp. Hoewel een Delphi-methode meestal uit meerdere ronden bestaat, is omwille van de tijd in dit onderzoek gekozen één ronde te doen. De eerste ronde van de Delphi methode wordt meestal gemaakt aan de hand van een gedetailleerde literatuurstudie. Daarnaast bestaat de vragenlijst idealiter gezien uit open-vragen die experts uitnodigen te brainstormen en zou de vragenlijst ongeveer dertig minuten moeten kosten om in te vullen (Iqbal & Papon-Young, 2009).

3.2.1 Gebruikte bronnen

De gebruikte bronnen voor de kwalitatieve analyse bedragen bronnen over het gebruik van de Delphi-methode enerzijds (Iqbal & Papon-Young) en de geraadpleegde experts als deelnemers anderzijds.

3.2.2 Participanten kwalitatieve analyse

De participanten van dit onderzoek zijn Nederlandstalige experts op het gebied van burgerschap en/of burgerschapsonderwijs. Er is gekozen om alleen Nederlandse experts te selecteren omdat het onderzoek en het opgestelde kader in het Nederlands zijn. Er is voor de kwalitatieve analyse getracht ten minste vijf experts raad te plegen met een maximum van tien. Er is daarom een ruime selectie van experts gemaakt.

Tijdens de literatuurstudie is een lijst met experts op het gebied van burgerschap opgesteld aan de hand van gevonden literatuur van de verschillende dimensies, websites van universiteiten en in overleg met de eerste begeleider van dit onderzoek. Er is een selectie gemaakt van onder andere beleidsonderzoekers, onderwijskundigen, politiekfilosofen en onderwijsfilosofen, en er zijn verschillende hoogleraren, professoren, docenten, promovendi of kandidaat-promovendi van deze dimensies geselecteerd. Er is getracht een evenredige selectie te maken van experts van de verschillende disciplines.

3.2.3 Inclusie- & exclusiecriteria van de participanten

Voor de selectie van de experts voor de kwalitatieve analyse golden vier criteria waaraan de experts moesten voldoen. Het eerste criteria is dat de experts het domein burgerschap en/of burgerschapsonderwijs als expertise moeten hebben. Ten tweede moeten de experts regelmatig publiceren in internationale en Nederlandse (vakdidactische) tijdschriften of empirisch of beleidsonderzoek doen. Ten derde moeten de experts Nederlandstalig zijn in verband met het feit dat het onderzoek en de analyse in het Nederlands zijn geformuleerd.

3.2.4 Procedure

De selectie van experts resulteerde in een lijst met 15 experts van verschillende disciplines. Om na te gaan of de lijst met experts volledig was, is aan een aantal experts gevraagd de volledigheid van deze lijst na te gaan. Deze raadpleging resulteerde in een selectie van 10 extra experts. Uiteindelijk is er dus een lijst met 25 experts opgesteld.

Van deze 25 geselecteerde experts valt het grootste gedeelte onder de beleidsonderzoekers en onderwijskundigen. Ook zijn onderwijsfilosofen en politiek-filosofen goed vertegenwoordigd in deze selectie.

Eind maart, tijdens de uitvoering van de theoretische analyse, zijn de 25 geselecteerde experts benaderd voor deelname aan het onderzoek. De experts zijn via de mail geïnformeerd over het doel en belang van het onderzoek en het instrument. Er is benoemd dat de MBO Raad opdrachtgever is

van het onderzoek. Er is gevraagd een informed consent formulier in te vullen bij bereidheid tot deelname. Het opgestelde informed consent formulier is te vinden in bijlage I.

De eerste werving van experts resulteerde in een bereidheid tot deelname van drie experts en een afwijzing van zes experts. Experts die niet bereid waren tot deelname hadden als voornaamste reden dat ze het te druk hadden om deel te nemen. Deze experts vielen voornamelijk onder de beleidsmatige en onderwijskundige dimensie. Een deel van de experts heeft niet gereageerd.

Eind april is een herinneringsmail voor deelname aan het onderzoek verstuurd aan de experts die niet hadden gereageerd met daarin concretere informatie over de vragenlijst. Deze herinnering leidde tot bereidheid van deelname van twee andere experts.

Daarnaast is eind april concretere informatie over de duur en moment van verzenden van de vragenlijst naar de drie experts gestuurd die al hadden aangegeven bereid te zijn deel te nemen.

Vervolgens hebben de vijf experts begin mei de vragenlijst met begeleidende brief ontvangen via de mail. Er is gevraagd de vragenlijst drie weken na ontvangst retour te sturen.

Begin juni zijn de reacties op de vragenlijst kwalitatief geanalyseerd, vergeleken en samengevat. Vervolgens zijn er conclusies getrokken en is er antwoord gegeven op de onderzoeksvragen. Daarnaast zijn aanbevelingen gedaan voor de verdere ontwikkeling van het kader.

3.2.5 Ethische commissie

Omdat in dit onderzoek gebruik is gemaakt van participanten in de vorm van experts, is vooraf bij de ethische commissie toestemming gevraagd voor het uitvoeren van het onderzoek. Er is een informed consent formulier opgesteld die door alle experts is ingevuld. Daarin is het doel van het onderzoek duidelijk gemaakt en actieve toestemming gevraagd van de experts voor deelname. Daarnaast is gevraagd of de experts vermeld willen worden in de bijlage van het onderzoek als geraadpleegde expert.

3.2.6 Instrument kwalitatieve analyse

Het instrument voor de kwalitatieve analyse bedroeg een vragenlijst bestaande uit open-vragen. De experts ontvingen een vragenlijst waarin eerst het doel en methode van het onderzoek werden uitgelegd. Daarnaast ontvingen zij de resultaten van de theoretische analyse; tabellen met daarin per

politiek-filosofische stroming wat de invulling van de kenmerken is en welk type burger er gestimuleerd wordt.

In de vragenlijst is eerst gevraagd of het aantal gekozen politiek-filosofische stromingen volledig is en of er een belangrijke stroming ontbreekt. Daarnaast is gevraagd of de gekozen kenmerken van burgerschap juist en volledig zijn en of de definitie van deze gekozen kenmerken van burgerschap (kennis, vaardigheden, participatie, deugden en identiteit) juist is.

Het tweede gedeelte van de vragenlijst ging over de invulling van de kenmerken aan de hand van de vijf politiek-filosofische stromingen. Per politiek-filosofische stroming (liberaal, republikeins, kosmopolitisch, communautair en agonistisch) is gevraagd of de invulling van de kenmerken juist en volledig is, of de gebruikte kenmerken relevant zijn en of het beschreven type burgerschap dat deze stroming stimuleert juist is.

Het laatste deel van de vragen gingen over de analyse van de Wet Educatie en Beroepsonderwijs. Er is gevraagd te beoordelen of de genoemde typeringen juist en passend zijn en of er een overkoepelende typering passend is voor het type burgers dat gestimuleerd wordt in de WEB.

Het instrument bestaat in totaal uit negen open-vragen en daarnaast nog uit 15 invulmogelijkheden per politiek-filosofische stroming om aan te geven of de invulling per kenmerk van burgerschap (a) juist, (b) volledig, en (c) relevant is. Als het kenmerk juist, volledig en relevant is volstaat een 'X' als antwoord. Er wordt gevraagd de antwoorden op de open-vragen te beargumenteren.

Het instrument is te vinden in bijlage II van dit onderzoek.

3.2.7 Data-analyse

Van de vijf experts hebben uiteindelijk vier experts de vragenlijst retour gestuurd. Het minimum aantal experts van vijf is hierdoor niet gehaald. Echter, is er wel een (minimale) afspiegeling van de drie dimensies.

Eén expert analyseert het beleid en valt onder de onderwijskunde-sociologie. De drie andere experts hebben veel verstand van de politieke-filosofie. Een van de experts is daarnaast onderwijsfilosoof. De experts hebben een code E1-E4 gekregen, hun naam is, als daar toestemming voor gegeven is, vermeld in tabel 10 in bijlage III.

De responsies van de experts zijn geanalyseerd aan de hand van een cross-case analyse. Hiervoor zijn de responsies van de experts per vraag samengevoegd in een meta-matrix (Miles, Huberman, & Saldaña, 2013). De samenvoeging van de responsies in een meta-matrix zorgde voor een overzicht van de antwoorden van de verschillende experts. Een voorbeeld van deze meta-matrix is te vinden in bijlage IV.

Vervolgens is in een beschrijvende analyse per stroming en per kenmerk beschreven wat de antwoorden van de experts zijn, waarover de experts het eens zijn en waar discussie of tegenspraak bestaat tussen experts en wat hun aanvullingen of opmerkingen zijn. De experts hebben een code toegewezen gekregen en op die manier is er naar de antwoorden verwezen in de analyse. In de vergelijking van de antwoorden telden de responsies van de experts allemaal even zwaar.

Het in de theoretische analyse opgestelde kader is op grond van de kwalitatieve analyse aangevuld en aangepast.

Zoals gesteld in het theoretisch kader is burgerschap een concept waarover geen consensus is. Elke definitie van burgerschap veronderstelt een visie op wat goed burgerschap inhoudt. Verschillende disciplines als de onderwijsfilosofie, onderwijskunde en politieke-filosofie pleiten voor andere definities van goed burgerschap en wat de doelen zijn van goed burgerschapsonderwijs (Abowitch & Harnish, 2006; Kymlicka & Norman, 1994). Daarmee vullen ze de kenmerken van burgerschap op verschillende manieren in.

Van elk van de drie dimensies wordt eerst de visie en kern van burgerschap en burgerschapsvorming gereconstrueerd. Daarna wordt per dimensie geanalyseerd wat de invulling van de kenmerken van burgerschap zou moeten zijn. Daarna volgt een analyse met de verschillen en overeenkomsten tussen de dimensies.

De theoretische analyse van de vijf politiek filosofische stromingen wordt volgens verwerkt in een kader waarin de vijf kenmerken van burgerschap gedefinieerd worden aan de hand van de vijf politiek-filosofische stromingen van burgerschap.

4.1 Huidig beleid

Omdat de onderwijskunde het huidige beleid omtrent burgerschap domineert wordt eerst gekeken wat het beleid voor burgerschap stimuleert en wat burgerschap inhoudt volgens de onderwijskunde. Daarna zullen verschillende nationale en internationale beleidsonderzoeken en rapporten geanalyseerd worden. Deze onderzoeken en rapporten dragen in deze analyse vooral bij aan de invulling van de kenmerken van burgerschap.

Omdat het uiteindelijke doel is om een visieplanner te ontwikkelen voor mbo-scholen, wordt voor de analyse van het huidige beleid aandacht besteed aan de Wet Educatie en Beroepsopleidingen (WEB) waarin de minimale eisen voor het vak Loopbaan en Burgerschap staan voorgeschreven. In een tabel wordt overzichtelijk weergegeven wat de WEB voor minimumeisen stelt per kenmerk van burgerschap.

Veugelers (2015), zelf pedagoog, stelt dat in de onderwijskunde en het onderwijsbeleid drie algemene functies van onderwijs onderscheiden worden: persoonlijke ontplooiing, voorbereiding op de maatschappij en voorbereiding op arbeid. Deze drie functies zijn allen te relateren aan burgerschap.

Munniksma en Dijkstra zijn evident vertolkers van het onderwijskundige geluid. Volgens Munniksma et al. (2017) is de kern van burgerschap het samenleven van mensen. Burgerschap bedraagt sociale, maatschappelijke en politieke dimensies en verschillende thema's die zich kunnen afspelen op verschillende niveaus van het individu. Hiertoe behoren manieren waarop burgers zich tot andere burgers, gemeenschappen en instituties verhouden (Munniksma et al, 2017). De essentie van burgerschap is daarbij zowel het op een goede manier omgaan met andere mensen in zowel de directe omgeving als de samenleving in het algemeen. Voor een samenleving met veel diversiteit is het van belang dat burgers elkaar respecteren, democratische waarden onderschrijven en bijdragen aan het collectief belang (Munniksma et al, 2017). Een van de centrale functies van burgerschapsonderwijs is daarmee socialisatie met daarbinnen sociale cohesie als belangrijk onderdeel (Dijkstra, 2012).

In het *SAGE handboek voor onderwijs voor burgerschap en democratie* beschrijven wordt het werk van de leidende autoriteiten op burgerschapsonderwijs samen gebracht door Arthur et al. (2008). Volgens Arthur et al. (2008) delen onderwijskundigen en beleidsmakers een gemeenschappelijke zorg; namelijk dat jonge mensen kennis, vaardigheden en houdingen aangeleerd moeten worden die hen helpt te participeren in de maatschappij waarin zij leven op nationaal, lokaal, en globaal niveau. Het is dus de taak van het onderwijs om jonge mensen te bevorderen te participeren in de samenleving op maatschappelijk, politiek en economisch vlak en burgerschap leren is daarmee een van de kerntaken van scholen met als doel dat studenten leren hun weg te vinden in de wereld (Munniksma et al., 2017).

Ook de Onderwijsraad vindt het belangrijk dat burgerschapsonderwijs bij draagt aan de ontwikkeling van het vermogen en de bereidheid om een bijdrage te leveren aan de samenleving binnen de kaders van een democratische rechtsstaat (Onderwijsraad, 2012). Het nadenken over de betekenis van basiswaarden van een democratische rechtsstaat en het verhouden tot deze waarden is daarbij een taak van het burgerschapsonderwijs (Curriculum.nu, 2019).

Internationale vergelijkende onderzoeken als Eurydice en de International Civic and Citizenship Education Study (ICCS) reflecteren op het Europees en nationaal burgerschapsonderwijs (Guérin, 2018). Zowel de Eurydice als de ICCS hebben een sterke invloed op het beleid van burgerschapsonderwijs in Nederland (Guérin, Van der Ploeg & Sins, 2013). In deze onderzoeken worden doelen van burgerschap geformuleerd als het ondersteunen van leerlingen in het worden van actieve, geïnformeerde en verantwoordelijke burgers die bereid en in staat zijn verantwoordelijkheid voor zichzelf en hun gemeenschap te nemen op regionaal, nationaal en internationaal niveau

(Eurydice rapport, 2017). Leerlingen moeten hiervoor kennis, vaardigheden, houdingen en waarden ontwikkelen waarbij het interactief omgaan met anderen, kritisch denken, op een sociale en verantwoordelijke, en democratische manier te handelen centraal staan (Eurydice rapport, 2017).

Volgens Guérin (2018) is in het Europese beleid omtrent burgerschap een specifiek idee over wat iemand een goede burger maakt te vinden. Actieve participatie heeft hierin een speciale status. Dit wordt namelijk gezien zowel als doel van burgerschapsonderwijs, als effectieve onderwijs benadering. Volgens Guérin (2018) heeft deze participerende benadering van burgerschapsonderwijs het doel om leerlingen voor te bereiden op een burgerlijke en civiele manieren van leven.

Hieronder volgt per kenmerk wat volgens de onderwijskunde en beleid goed burgerschap inhoudt.

4.1.1 Kennis

Zowel Daas et al. (2016) als Munniksmas et al. (2017) spreken over het belang van kennis over de democratische maatschappij. Volgens Daas et al. (2016) is deze kennis nodig om competenties van burgerschap te ontwikkelen die jonge mensen helpt effectief te kunnen participeren in de maatschappij.

Onder kennis over de democratische maatschappij en het functioneren daarvan valt kennis over onderliggende principes van de democratische samenleving zoals de gelijkwaardigheid van mensen, het rekening houden met diversiteit en de het toepassen van bijvoorbeeld rechten en plichten (Munniksmas et al., 2017), kennis van de grondwet en inzicht in de werking van een democratische rechtsstaat (Eidhof, 2018) en kennis over wetten, het parlement, en de manier waarop besluiten worden genomen (Munniksmas et al, 2017).

Naast kennis over (de historische contexten van) de democratische rechtsstaat, moeten leerlingen ook kennis hebben van andere bestuursvormen en hoe die zich tot de rechtsstaat verhouden (Curriculum.nu, 2019). Ook moeten leerlingen volgens de Nederlandse overheid kennis vergaren over fundamentele, democratische, rechten in Nederland zoals het recht op gelijke behandeling en vrijheid van meningsuiting, en moet er aandacht besteed worden aan de Nederlandse traditie die beschreven staat in de geschiedenisonderwijs canon (Ministerie van OCW, 2015).

4.1.2 Vaardigheden

Vaardigheden met betrekking tot democratie en diversiteit zijn belangrijk. Leerlingen moeten verbanden leren leggen tussen de eigen leefwereld en grotere maatschappelijke vraagstukken als innovatie, duurzaamheid en globalisering (Curriculum.nu, 2019). Leerlingen moeten daarbij ook

leren om kritisch na te denken, te reflecteren op vraagstukken en eigen opvattingen ontwikkelen. Dit leren leerlingen door actief in gesprek te gaan met anderen.

Het zelf keuzes kunnen maken, zelfsturing aan het leven te kunnen geven en een eigen identiteit vormen vereist reflectie en waarden en houdingen als vertrouwen, respect, betrokkenheid en een verantwoordelijkheidsgevoel (Ten Dam & Volman, 2007).

Uit een analyse van Blauwendraad (2018) van beleidsstukken omtrent burgerschap in Nederland blijkt dat er in de wet vooral gestreefd wordt om leerlingen moreel te leren oordelen en te socialiseren. Het moreel leren oordelen gebeurt veelal door leerlingen een moreel kader aan te bieden of leerlingen hun mening te laten uiten over wat ze zelf of fout vinden.

Ten Dam en Volman (2007) onderzochten welke sociale competenties (kennis, vaardigheden en houdingen) leerlingen moeten leren om te kunnen participeren op een adequate manier in een democratische samenleving. Hierbij maken zij onderscheid tussen competenties die nodig zijn voor volwassenheid en competenties voor burgerschap. Competenties voor volwassenheid zijn gerelateerd aan de specifieke ontwikkelingsfase van kinderen en gerelateerd aan hun leeftijd. Belangrijke intrapersonlijke vaardigheden hiervoor zijn zelfvertrouwen en zelfrespect, belangrijke kennis is zelfkennis, en belangrijke vaardigheden zijn controle hebben over iemands eigen emoties en impulsen, zelfcontrole en zelfdiscipline (Ten Dam & Volman, 2007). Bij competenties voor burgerschap ligt de nadruk eerder op de eisen van het kunnen functioneren als burger in een democratische samenleving (Ten Dam & Volman, 2007). De normen voor sociale competenties voor burgerschap worden afgeleid van de eisen die gevormd worden door burgers van een democratische samenleving.

Als scholen participatie van studenten willen stimuleren is het volgens Bron (2006) belangrijk om aan de sociaal-communicatieve vaardigheden en het zelfbeeld van de studenten te werken. Participatie vereist ook inzicht en vertrouwen in het eigen kunnen (Bron, 2006). Leerlingen moeten leren om te gaan met onzekerheden over eigen opvattingen en gemaakte keuzes. Daarnaast moeten leerlingen leren flexibel en kritisch te zijn, maar ook beschikken over een bepaald inlevingsvermogen. Volgens Bron (2006) is het daarbij belangrijk dat leerlingen leren terug te vallen op een eigen morele basis en een gevoel van eigenwaarde.

Volgens de Eurydice (2017) zouden leerlingen in het burgerschapsonderwijs vaardigheden moeten leren om effectief en constructief met elkaar in interactie te kunnen zijn, kritisch te kunnen denken, en om zich op een sociaal verantwoordelijke manier te kunnen gedragen en democratisch te kunnen

handelen. Kritisch denken en analyserende vaardigheden zijn cruciaal voor het begrip van politieke en sociale kwesties (Eurydice, 2017). Echter, het blijkt dat voor beleidsmakers en onderzoekers de vaardigheid kritisch denken op zich zelf niet genoeg is om actieve betrokkenheid in politieke en sociale processen te stimuleren (Guérin, 2018). Burgerschapsonderwijs moet studenten daarom ook bepaalde waarden en houdingen bijbrengen.

In de ICCS is door Schulz et al. (2016) in kaart gebracht hoeveel vertrouwen leerlingen hebben in hun eigen burgerschapsvaardigheden. Leerlingen moesten voor verschillende vaardigheden aangeven in hoeverre ze dit kunnen. Leerlingen moesten aangeven hoe goed ze argumenten kunnen geven voor hun mening over een maatschappelijke of politieke kwestie, ze een krantenartikel over een conflict tussen landen kunnen bespreken, ze kandidaat zouden kunnen zijn bij verkiezingen op school, ze een groep leerlingen bijeen zouden kunnen brengen om veranderingen op school in gang te zetten, ze een televisiedebat over een omstreden kwestie kunnen volgen, ze een brief kunnen schrijven om hun mening te geven over actuele kwesties en hoe goed ze hun eigen klas toe kunnen spreken over een politiek of maatschappelijk onderwerp (Munniksma et al., 2017). Vanzelfsprekend lijkt dat de vaardigheden waarnaar gevraagd wordt, belangrijk worden geacht door de ICCS. Het wordt dus vooral belangrijk geacht dat leerlingen hun mening kunnen geven en vormen en daarover kunnen praten en discussiëren.

4.1.3 Participatie

Participeren is volgens een belangrijk onderdeel van burgerschap omdat het een kenmerk van de democratische grondhouding is. Participeren bedraagt het actief deelnemen aan en het verbeteren van de omgeving van het individu (Bron, 2006). Participatie wordt door Curriculum.nu (2019) gedefinieerd als het aannemen van een actieve houding ten aanzien van mogelijkheden om mee te spreken en om rechtvaardigheid en gelijkwaardigheid te bevorderen.

In de ICCS (Schulz et al., 2016) wordt *civic participation*, burgerparticipatie, beschreven acties van individuen in de maatschappij en het deelnemen aan de besluitvorming, beïnvloeding en participatie van de gemeenschap. Van de leerlingen wordt dus verwacht dat ze actief deelnemen aan besluitvormingsprocessen. Hiervoor is het belangrijk dat leerlingen vaardigheden leren om te kunnen participeren.

4.1.4 Deugden

Wat deugden betreft ligt de nadruk op deugden die belangrijk worden geacht binnen een democratische rechtsstaat. Voorbeelden van dit soort deugden zijn gelijkwaardigheid, vrijheid van

godsdienst, vrijheid van meningsuiting, vrijheid van vereniging, eerbiedigen van de persoonlijke levenssfeer en de onaantastbaarheid van het menselijk lichaam (Bron, 2006).

De Inspectie van het Onderwijs beschrijft zes basale deugden die de democratische rechtsstaat accorderen: vrijheid van meningsuiting, gelijkwaardigheid, begrip, verdraagzaamheid, afwijzen van onverdraagzaamheid, en het afwijzen van discriminatie. Naast deze essentiële deugden vinden de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid en de regering samen dat ook een aantal deugden die betrekking hebben op de omgang tussen mensen belangrijk zijn: respect, empathie, verdraagzaamheid, gelijkwaardigheid, integriteit, en verantwoordelijkheidszin (Bron, 2006).

Deugden die een positieve uitwerking hebben op de sociale samenhang en omgangsvormen zijn volgens Bron (2006) rechtvaardigheid, verstandigheid, moed en gematigdheid. Deze deugden spelen een rol bij het uitvoeren van, al dan niet politieke, keuzes. Daarnaast is solidariteit een belangrijke deugd omdat deze deugd bijdraagt aan een besef van saamhorigheid en het bereidheid om consequenties hieraan te verbinden voor het eigen handelen (Curriculum.nu, 2019).

Eidhof (2018) stelt dat intellectuele deugden de basis vormen voor kritische denkvaardigheden. Intellectuele deugden maken een grondige en verdiepende discussie mogelijk. Voorbeelden zijn onder meer het onderbouwen van standpunten, het openstaan voor perspectieven van anderen, waarheidsgetrouwheid, helderheid en respect voor bewijsmateriaal.

4.1.5 Identiteit

Het kenmerk identiteit bedraagt de interactie tussen een individu en de omgeving waarin het leeft en hoe persoonlijke opvattingen van deze individu bepalend zijn voor de manier waarop er op de gemeenschap gericht wordt (Bron, 2006). Een doel van het onderwijs is daarbij het leren omgaan met diversiteit vanuit gedeelde waarden en het streven naar sociale cohesie.

Volgens Bron (2006) leidt identiteitsontwikkeling tot het ontwikkelen van eigen richtlijnen en maatstaven. Dit staat in relatie met de sociale omgeving van het individu. Leerlingen moeten bewust worden van wie ze zijn en willen zijn en hoe ze zichzelf verhouden tot anderen. Voor burgerschap zijn persoonsvorming en reflectie op de eigen identiteit daarom onontbeerlijk (Curriculum.nu, 2019).

4.1.6 Wet Educatie en Beroepsonderwijs

Anders dan voor het basis- en voortgezet onderwijs is voor het middelbaar beroepsonderwijs in de Wet Examen- en Kwalificatiebesluit beroepsopleidingen (WEB) gedetailleerd vastgelegd wat de minimale eisen zijn voor wat studenten moeten leren, welke houdingen ze moeten aanleren en welk

gedrag wenselijk is te vertonen. De WEB geeft aan hoe studenten zouden moeten leren denken, oordelen en doen (Guérin et al., 2019).

De invulling van het vak burgerschap is echter voor het grootste gedeelte aan de school zelf. Dit geldt zowel voor de inhoudelijke uitwerking van burgerschap, de verbinding van burgerschap met levensbeschouwelijke overwegingen of opvattingen over wat ‘goed leven’ is, als voor de vertaling van deze visie op wat ‘goed burgerschap’ is naar de inhoud en aanpak van het onderwijs (Munniksma et al, 2017).

De onderwijsinspectie gaat na of mbo-scholen burgerschap in het onderwijsprogramma hebben opgenomen. De wet kan daarom gezien worden als soort afvinklijst voor scholen. Mbo-scholen moeten aan kunnen tonen en verantwoorden dat de kwalificatie-eisen in voldoende mate zijn opgenomen in het onderwijsprogramma. De inspectie gaat tijdens de examinering na of er wordt voldaan aan de inspanningsverplichting voor het vak loopbaan en burgerschap voordat studenten hun diploma krijgen (Inspectie van het Onderwijs, 2017).

Omdat er in de WEB gedetailleerd is vastgelegd wat studenten zouden moeten kunnen, leent de WEB zich goed voor een analyse over deze zich positioneert en wat de invulling van de kenmerken is. De invulling van de kenmerken van burgerschap volgens de minimale-eisen die de WEB stelt is te vinden in Tabel 2.

WEB				
Kennis	Vaardigheden	Deugden	Participatie	Identiteit
Leerlingen moeten kennis hebben van: • De kenmerken en functioneren van een parlementaire democratie • De rechtsstaat en het rechtssysteem en de historie daarvan • De rol van de overheid • Belangrijkste politieke stromingen en de maatschappelijke agenda's van deze stromingen • De rol en invloed van belangengroeperingen en maatschappelijke organisaties op de besluitvorming • De invloed van de Europese Unie op het	Belangrijke vaardigheden zijn: • Kritisch kunnen denken: - Over de samenleving en een eigen houding innemen. - Informatie (bronnen) op waarde schatten - Perspectief van anderen in kunnen nemen - Nadenken over eigen opvattingen, beslissingen en houdingen. • Om kunnen gaan met waarden-dilemma's • Basiswaarden kunnen hanteren bij het vormen van een mening en handelen.	Een deugd die als belangrijk wordt geacht: • Volgzaam zijn Houdingen die belangrijk worden geacht: • Het erkennen van basiswaarden van onze samenleving als mensenrechten • Accepteren en respecteren van verschillen en culturele verscheidenheid	Voor participeren is het belangrijk dat leerlingen het volgende leren: • Politiek participeren in formele zin, zoals stemmen bij verkiezingen • Interactieve vormen van betrokkenheid bij besluitvorming op verschillende niveaus • Op issues gerichte vormen van politieke participatie: duurzaamheid, veiligheid, internationalisering ondernemerschap, inter-culturaliteit, levensbeschouwing • Bereidheid/vermogen	In de WEB wordt niet over identiteit gesproken.

Nederlandse overheidsbeleid en Nederlandse samenleving • Rol en invloed van de (massa)media. • Rechten en plichten van de beroepsbeoefenaar • Procedures in een bedrijf. • Grondrechten en plichten • Verschillende (sub)culturen in Nederland • Spanningen en de oorzaken daarvan tussen verschillende (sub)culturen en bevolkingsgroepen in Nederland • Kenmerken van ethisch en integer handelen • Het doel en invloed van sociale en professionele netwerken • Kenmerken van een gezonde leefwijze	• Verantwoord handelen op consumptiemarkt. • Adequaat functioneren op de arbeidsmarkt • Collegiaal opstellen • Het kunnen verzamelen van informatie over producten en diensten om een weloverwogen keuze te kunnen maken • Reflecteren op eigen leefstijl / bewust zijn van deze leefstijl. • Zorg dragen voor de eigen vitaliteit als burger en werknemer: kan afstemming vinden tussen werk, zorgen, leren en ontspannen • Kan gezondheidsrisico's van leefstijl en werk inschatten • Kan verantwoorde keuzes maken die bijdragen aan een gezonde leefstijl.	om een bijdrage te leveren aan het arbeidsproces en arbeidsgemeenschap (economische participatie) • Bereidheid/vermogen om op adequate en verantwoorde wijze als consument deel te nemen aan de maatschappij • Actief bijdragen aan de gemeenschap: adequaat functioneren in de eigen woon- en leefomgeving, in zorgsituaties en in school.
--	---	---

Tabel 2: invulling kenmerken Wet Educatie en beroepsonderwijs

4.1.6.1 Typering WEB

In wat de WEB voorschrijft dat studenten zouden moeten kennen en kunnen schuilt een zekere voorkeur van het huidige beleid voor een bepaald type burgers.

De WEB stimuleert sociaal burgerschap omdat studenten volgens de wet moeten leren volgbaar te zijn en zich collegiaal op te stellen en daarbij moet acceptatie worden gestimuleerd (Guérin et al., 2019). Daarnaast wordt sociale integratie in de wet gezien als de deelname van burgers aan een samenleving door sociale participatie, deelname aan instituties van en aan de maatschappij, en bekendheid met en betrokkenheid bij uitingen van de Nederlandse cultuur (Bron, 2006). Er kan daarom worden gesteld dat de WEB participerende burgers op zowel politiek als economisch niveau stimuleert.

De WEB stelt dat burgers zich moeten aanpassen aan de geldende normen en waarden. Hiermee stimuleert de WEB ook aanpassingsgericht burgerschap. Bij aanpassingsgericht burgerschap staat het aanpassen aan de gemeenschap waar men deel van uitmaakt centraal (Leenders & Veugelers, 2004). Het nastreven van algemene belangen is belangrijker dan autonome keuzes en private belangen. Er wordt waarde gehecht aan tradities en gebruiken en deze worden

daarom in stand gehouden en doorgegeven. Bij aanpassingsgericht burgerschap is weinig aandacht voor reflectieve en communicatieve vaardigheden (Leenders & Veugelers, 2004; Veugelers, 2003). Uit de analyse van de WEB op de invulling van de kenmerken van burgerschap kan gesteld worden dat de WEB sociaal burgerschap, participerende burgers en aanpassingsgerichte burgers stimuleert.

Binnen het huidige beleid, dat gedomineerd wordt door de onderwijskunde, ligt de nadruk van burgerschap vooral op socialisatie en het kunnen participeren in en aan de maatschappij (Arthur et al., 2008). Het is belangrijk dat leerlingen sociale vaardigheden, democratische deugden en waarden, en kennis van de rechtsstaat bezitten (Munniksma et al., 2017). Het huidige beleid omtrent burgerschap straalt hiermee een bepaalde visie op burgerschap en burgerschapsonderwijs uit.

Er zijn echter ook andere visies op burgerschap en burgerschapsonderwijs. Vooral vanuit de onderwijsfilosofie wordt er kritisch gekeken naar het huidige beleid.

In het volgende gedeelte van de analyse zal geanalyseerd worden wat beleidscritici verstaan onder goed burgerschap, wat zij van mening zijn dat het burgerschapsonderwijs studenten zou moeten bijbrengen en waarin zij verschillen van de visie op burgerschap van het huidige beleid. Daarnaast wordt kritiek op de WEB besproken.

4.2 Beleidscritici

Het doel van het burgerschapsonderwijs is volgens de onderwijsfilosofische discipline het stimuleren van de autonomie van leerlingen en ze zelfstandig hun eigen keuzes te laten maken en hun leven zelf vorm te geven.

De Winter (2004) stelt dat de onderwijsfilosofie pleit voor een bewuste gemeenschappelijke en gezamenlijke inspanning van burgers, organisaties en overheid: de *civil society*. Dit is het tegenovergestelde van wat De Winter een staatsopvoeding noemt waarbij het bijbrengen van burgerschap alleen in handen zou zijn van de staat via het onderwijs. Een school en daarmee het beleid zou volgens Van der Ploeg (2013) dus terughoudend moeten zijn wat ideologie van burgerschap betreft. Het opleggen van een bepaalde ideologie, of burgerschapsideologie zou indoctrinatie zijn (Van der Ploeg, 2013).

In de ontwikkeling van burgerschap op scholen moet volgens onderwijsfilosoof Biesta (2013) de dialoog over wat verstaan wordt onder een goede burger centraal staan. Op basis van een pedagogische identiteit kan een school keuzes maken en verschillende aspecten van burgerschap benadrukken.

Biesta (2013) onderscheidt globaal gezien drie verschillende benaderingen van burgerschap: de sociale, de morele, en de politieke benadering. Bij de sociale benadering ligt de nadruk op actief burgerschap en op sociale cohesie en integratie. De morele benadering van burgerschap koppelt morele waarden zoals verantwoordelijkheid aan burgerschap. Burgers moeten daarbij verantwoordelijk zijn en verantwoording nemen voor het welzijn van medeburgers (Biesta, 2017). Westheimer en Kahne (2004) stellen dat waar bij deze morele benadering burgers niet perse geïnteresseerd zijn in democratische waarden en daaraan gecommitteerd zijn dit bij de politieke benadering van burgerschap wel het geval is. Burgerschap wordt bij die benadering gekoppeld wordt aan het commitment en interesse in de democratische waarden (Biesta, 2017).

4.2.1 Democratisch burgerschapsonderwijs

Westheimer en Kahne (2004) stellen dat er binnen de onderwijsfilosofie enige consensus is over het feit dat studenten capaciteiten en verbintenissen geleerd moet worden die nodig zijn voor effectief en democratisch burgerschap. Het is belangrijk dat studenten handvatten aangereikt krijgen om te leven in de democratie.

Door Abowitz en Harnish (2006) wordt democratisch burgerschap gedefinieerd als het verlenen van lidmaatschap, identiteit, waarden en rechten voor participatie. Dit vereist een bepaalde mate van algemene politieke kennis. Over wat de beste manier is om dit aan te bieden verschillen de meningen; er zijn verschillende manieren met verschillende doelen.

Onderwijsfilosoof Van der Ploeg (2019) beschrijft dat voor filosoof en pedagoog John Dewey onderwijs en democratie organisch verbonden met elkaar zijn en dat al het onderwijs bijdraagt aan democratisch burgerschap. Democratisch burgerschapsonderwijs houdt volgens Dewey in dat is gewaarborgd dat studenten intellectueel worden uitgerust en geschoold, dat studenten initiatiefrijk en open zijn voor veranderingen, dat studenten deze kwaliteiten kunnen gebruiken om problemen te begrijpen en op te lossen, en dat studenten hun latere werk en leven uit kunnen voeren zoals zij dat willen (Van der Ploeg, 2019).

Een zogenaamde democratieopvoeding (De Winter, 2004) is een urgente pedagogische verantwoordelijkheid van de samenleving. Volgens De Winter is dit ten behoeve van het algemene belang en de democratie omdat de democratie zichzelf niet reproduceert. De overdracht van kennis, vaardigheden en attitudes zijn belangrijk bij democratie-onderwijs en moeten worden opgenomen in het curriculum en moeten zichtbaar zijn in de omgangsvormen en ethiek van een school (De Winter, 2004).

Onderwijsfilosoof Biesta beschrijft drie hoofddoelen van het onderwijs voor een democratische samenleving: kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming (Biesta, 2018). Kwalificatie wordt door Biesta gezien als de ‘*core business*’ van het onderwijs en het bedraagt het aanbieden van kennis en vaardigheden. Socialisatie wordt gezien als oriëntatie bieden in tradities en praktijken. Wat persoonsvorming betreft zijn er twee vormen. Persoonsvorming in de zin van ‘*vorming-tot-persoon-willen zijn*’ (p.27) is essentieel voor het voortbestaan van een democratie en is daarom een taak voor het onderwijs. Dit in tegenstelling tot persoonsvorming als ‘*vorming-van personen*’ (p.28), waar altijd een risico van staatspedagogiek is (Biesta, 2018).

4.2.2 Kritiek op de Wet Educatie en Beroepsopleiding

Guérin et al. (2019) spreken de WEB als een moraliserend en socialiserende geformuleerde wet. Dit komt doordat de WEB voor de doelen niet alleen een bepaalde kennis- en vaardigheidsniveau formuleert, maar ook gedrag en attituden. Het specifieker stellen van bepaald gedrag en attituden beperkt volgens Guérin et al. (2019) de autonomie van studenten en de mogelijkheid om kritisch te kunnen nadenken, te reflecteren en eigen keuzes te kunnen maken. Met moraliserend geformuleerd bedoelen Guérin et al. (2019) dat voorgeschreven wordt hoe studenten moeten leren moreel af te wegen. Studenten moeten volgens de WEB respect tonen voor culturele verscheidenheid in zijn opvattingen en gedrag. Het is echter volgens Guérin et al. (2019) de vraag of de basiswaarden altijd doelmatig zijn en of het moreel gezien de beste manier is om te gebruiken als denkkader. Een oplossing is volgens Guérin et al. (2019) het aanpassen van de formulering van de WEB en kritisch denken beter in te bedden in de vier dimensies.

Naast het feit dat de formulering een knelpunt van de WEB is, is de verdeling van burgerschap over vier dimensies op zich zelf echter volgens Guérin et al. (2019) ook een knelpunt. Het nadeel van de vier dimensies is namelijk dat deze eenvoudig apart van elkaar behandeld en begrepen worden. Zo worden bijvoorbeeld rechten en plichten ondergebracht in de sociaal-maatschappelijke dimensie, terwijl deze ook onder de politiek of economische dimensie kunnen vallen.

Hieronder wordt per kenmerk besproken wat beleidskritici van belang vinden dat burgers zouden moeten leren.

4.2.3 Kennis

Het is lastig te bepalen welke kennis en vaardigheden leerlingen nodig hebben omdat het niet te voorspellen is hoe leerlingen burgerschap later zullen uitoefenen (Van der Ploeg, 2013). Het is daarom belangrijk dat leerlingen een brede, ruime en verscheidene basis meekrijgen zodat zij zelf

hun kennis en vaardigheden kunnen verrijken en verfijnen. Op die manier kunnen studenten vervolgens voor zichzelf bedenken wat ze zouden willen worden als burger.

Volgens Veugelers (2015) is kennis van politieke structuren en partijen en standpunten over kwesties van politieke aard belangrijk voor kritisch denken. Kennis over politiek staat daarom ook centraal bij democratisch burgerschap. Een gebrek aan kennis over en betrokkenheid bij de democratie maakt de democratie namelijk uiterst kwetsbaar (De Winter, in Bron, 2006). Burgers hebben echter wel informatie in een bepaalde context nodig omdat volgens Dudley en Gitelson (2002) bijvoorbeeld kennis over de werking van het Amerikaanse congres niet automatisch hoeft te leiden tot effectieve kennis van de lokale overheid.

4.2.4 Vaardigheden

Burgerschap vereist van burgers dat ze zelf keuzes kunnen maken, zelfsturing aan het leven kunnen geven en een eigen identiteit te kunnen vormen en daarbij een kritische bijdrage aan de samenleving te leveren. Kritisch denken is een belangrijke vaardigheid voor burgerschap.

Ten Dam en Volman (2007), die zelf onder de onderwijskunde vallen, bespreken dat vanuit filosofisch oogpunt kritisch denken voornamelijk benaderd wordt als een norm van '*good thinking*', het rationele aspect van menselijk denken, en als de intellectuele deugden die nodig zijn om de wereld op een redelijke en eerlijk denkende manier (p. 361). Vanuit pedagogisch oogpunt wordt kritisch denken volgens hen gedefinieerd als de capaciteit om sociale onrechtvaardigheid te herkennen en te overwinnen (Ten Dam & Volman, 2007).

Leenders, Veugelers en De Kat (2008) bespreken drie clusters van pedagogische doelen: discipline, sociale betrokkenheid en autonomie waarbij voor het cluster discipline vaardigheden als het goed kunnen gedragen en luisteren van belang zijn. Voor autonomie zijn vaardigheden als het kunnen opkomen voor en het formuleren van een eigen mening belangrijk. Leerlingen moeten daarnaast verschillende perspectieven een onderwerp kunnen onderzoeken, dat ze de onderliggende waarden kunnen benoemen en een eigen mening kunnen vormen en onderbouwen (Veugelers, 2015).

4.2.5 Deugden

Burgerschap is meer dan alleen de overdracht van kennis en de ontwikkeling van vaardigheden (Veugelers, 2015). Het vormende element is van belang voor het individu en de samenleving. Daarom zijn voor burgerschapsvorming attitudes, houdingen en waarden het meest relevant omdat attitudes mede de meningen en het gedrag van burgers bepalen (Veugelers, 2015). Het ontwikkelen van eigen attitudes gebeurt door hoogontwikkelde burgerschapscompetenties, een brede kennis en

het kunnen kijken vanuit meerdere perspectieven (Veugelers, 2015). Om sociaal betrokken te kunnen zijn, zijn deugden als solidariteit, het willen bestrijden van ongelijkheid en het tonen van empathie belangrijk (Veugelers, 2015).

Een democratie is volgens Biesta (2017) geen waarde maar een mogelijksvoorwaarde met vrijheid, gelijkheid en solidariteit als belangrijke deugden. Deze deugden proberen een samenleving te houden en behoeden waarin ruimte is voor pluraliteit en waarin verschillende visies op goed leven ruimte krijgen. Om deze ruimte mogelijk te maken moeten alle burgers steun geven aan de essentiële democratische deugden. Andere visies op goed leven vormen een bedreiging voor samenlevingen die er naar pluraliteit in de samenleving streven (Biesta, 2017).

De democratische manier van samenleven wordt gekenmerkt door een bereidheid het democratische gezag te aanvaarden, sociale rechtvaardigheid, erkenning dat individuen rechten hebben om te verschillen van elkaar, de bereidheid om anderen in hun waarde te laten niet discrimineren en de wil om conflicten op een vreedzame manier op te lossen (De Winter, 2004). Daarnaast moet een individu het vermogen hebben om zich te kunnen verplaatsen in een positie van een ander. Morele deugden voor goed democratisch burgerschap zijn verder een rechtvaardigheidsgevoel, tolerant zijn ten opzichte van andere leefwijzen, respect hebben voor gelijke rechten van anderen, gehoorzaamheid aan de wet, aversie tegen discriminatie en een democratische houding (Steutel & Spiekcer, 2000). Intellectuele deugden die volgens Steutel en Spiecker (2000) belangrijk zijn is het respect hebben voor bewijs, openheid van geest, intellectuele eerlijkheid en bescheidenheid en het bereid zijn ongelijk toe te geven.

4.2.6 Participatie

Participatie is een belangrijk democratisch-pedagogisch middel op school omdat leerlingen in de praktijk van hun eigen leefomgeving leren greep te krijgen op zaken die van belang zijn in die omgeving (De Winter, 2004). Om leerlingen dit te leren is het van belang dat daar een planmatig en goed begeleid proces voor is.

De rationele keuze van een individu of het al dan niet participeren in het belang van de individu is, kan niet worden gemaakt zonder een bepaalde mate van informatie (Dudley & Gitelson, 2002). Leerlingen moeten bijvoorbeeld leren af te wegen of ze wel of niet stemmen (Van der Ploeg, 2013).

Volgens Van der Ploeg (2013) is participatie echter als houding geen passend onderwijsdoel. Burgerschapsonderwijs zou wel aandacht moeten besteden aan het gewicht van een stem van individuele burgers, en de discussie die hierover bestaat.

4.2.7 Identiteit

Een burger ontleent zijn identiteit aan een bepaalde gemeenschap die historisch zo gegroeid is (Leenders & Veugelers, 2004). Identiteitsontwikkeling wordt daarbij door Veugelers (2003) gezien als het geven van een eigen invulling aan het leven.

Het kenmerk identiteit kan volgens Van der Ploeg (2013) op verschillende manieren in verband gebracht worden met burgerschap. Ten eerste hebben status en mate van participatie invloed op een individu zijn identiteit. Ten tweede wordt identiteit als voorwaarde voor burgerschap gezien; iemands identiteit heeft gevolgen voor wat iemand mag en kan binnen een maatschappij. Als derde heeft identiteit een verband met burgerschap omdat iemand zijn identiteit bepalend kan zijn voor de manier waarop iemand kan en mag participeren als burger (Van der Ploeg, 2013).

4.3 Politieke-filosofie

De politieke-filosofische discipline houdt zich bezig met de vraag wat een goede burger is. De verschillende politiek-filosofische stromingen van burgerschap zijn perspectieven met groepen van ideeën met gemeenschappelijke gestructureerde dimensies in plaats van categorieën waarin bepaalde ideeën rond burgerschap kunnen worden ingepast (Jones & Gaventa, 2002).

Verschillende politiek-filosofische stromingen hebben een andere kijk op wat goed burgerschap is (Arthur et al., 2008; Guérin, 2018) en per politiek-filosofische stroming wordt het accent op andere aspecten en kenmerken gelegd (Guérin, 2018). Zo verschillen stromingen onder andere in wat zij vinden dat de rol van de staat ten opzichte van de burgers zou moeten zijn, wat voor participerende rol burgers zouden moeten spelen binnen de maatschappij, wat de rechten van burgers zijn en wat voor deugden belangrijk zijn binnen de maatschappij (Arthur et al., 2008).

Omdat de meningen hier over goed burgerschap verschillen, verschillen ook de visies op wat het burgerschapsonderwijs in zou moeten houden en op welke aspecten van burgerschap de nadruk zou moeten worden gelegd (Arthur et al., 2008).

Verschillend politiek beleid en verschillende politieke en onderwijskundige instituten typeren verschillende maatschappijen (Frazer, 2008). Zo worden een democratische of autoritaire, of een liberale of conservatieve staat en maatschappij gekarakteriseerd door verschillende patronen en levels van politieke participatie en betrokkenheid van de burgers (Frazer, 2008). Wat de meeste politiek-filosofische stromingen echter wel gemeenschappelijk hebben, is dat ze democratisch burgerschap stimuleren.

4.3.1 Politiek-filosofische stromingen

In de literatuur worden verschillende politiek-filosofische stromingen benoemd. In de geselecteerde literatuur komen het vaakste de liberale en de republikeinse stroming naar voren (Jones & Gaventa, 2002; Van Gunsteren et al., 1992; Fermin 2000; Abowitz & Harnish, 2006; Cohen, 2010; Zimenkova, 2012). Er worden in de literatuur echter ook sub-stromingen van deze twee stromingen besproken. Zo spreekt Fermin (2000) bijvoorbeeld van de sociaal liberaal, egalitair liberaal en neoliberal sub-stromingen binnen de liberale stroming.

Naast de liberale en republikeinse stromingen wordt de communautaire stroming vaak besproken (Van Gunsteren et al., 1992; Jones & Gaventa, 2002; Fermin, 2000). Zimenkova (2012) en Tryggvason (2018) voegen de agonistische stroming toe. Van Houdt en Schinkel (2009) stellen dat er een stroming van burgerschap bestaat waarbij het traditionele staatsburgerschap overstegen wordt, dit wordt kosmopolitisch burgerschap of wereldburgerschap genoemd.

Uit de verkenning van de verschillende politiek-filosofische stromingen is gekozen de volgende stromingen nader te gaan analyseren: liberaal burgerschap, republikeins burgerschap, communautair burgerschap, kosmopolitisch burgerschap en agonistisch burgerschap. Er is omwille van de tijd voor dit onderzoek gekozen om niet in te gaan op de sub-stromingen van de verschillende politiek-filosofische stromingen.

Per politiek-filosofische stroming zal worden beschreven wat burgerschap inhoudt en over welke kennis en vaardigheden een burger zou moeten beschikken, wat voor vorm van participatie gewenst is en wat voor deugden een burger moet hebben. Daarnaast wordt aan de hand van de typering van Leenders en Veugelers (2004) en Westheimer en Kahne (2004) geprobeerd het type burger dat gestimuleerd wordt te definiëren.

4.3.2 Liberaal burgerschap

Het liberale staatsbestel is een gemeenschap die kenmerken als een populair-constitutionele regering, een diverse samenleving met een breed scala aan individuele kansen en keuzes in hoge mate bezit. Er is over het algemeen sprake van een markteconomie en een sterk beschermende sfeer van privacy en individuele rechten (Galston, 1991).

Bij liberaal burgerschap ligt de nadruk op de rechten van individuen om hun eigen definitie op goed leven vorm te geven, te herzien en na te streven. Dit wordt gedaan binnen de beperkingen die worden opgelegd om respect voor en de inachtneming van de rechten van anderen te waarborgen.

(Abowitz & Harnish, 2006). De nadruk ligt dus op de autonomie van individuen en de vrijheid om zelf het burgerschap vorm te geven, en de eigen opvatting van geluk na te streven (Galston, 1991).

Fermin (2000) noemt het belang hiervoor van gelijke individuele vrijheden en dat burgerschap gezien kan worden als sociaal recht (Fermin, 2009). Burgers zijn gelijken aan elkaar en moeten ook zo behandeld worden. Burgers hebben bezittings- en politieke rechten en moeten met elkaar definiëren wat goed burgerschap en het algemene belang is.

Binnen liberaal burgerschap wordt het idee dat burgerschap een status is gepromoot (Jones & Gaventa, 2002). Deze status geeft individuen specifieke universele rechten die verleent worden door een staat. De overheid bemoeit zich weinig met het leven van burgers (Arthur et al., 2008). Burgers hebben een beperkte verplichting ten opzichte van de staat en de staat stelt weinig eisen aan de burgers (Fermin, 2000). Burgers hebben wel de plicht om het juridisch systeem te respecteren en daarbij gelden rechten zoals het recht van beloning gelden als compensatie of garantie voor het vervullen van plichten (Van der Ploeg, 2013).

Daarnaast wordt binnen liberaal burgerschap gestreefd naar het doorbreken van verzuiling binnen multiculturele samenlevingen (Van der Ploeg, 2013). Dit houdt in dat burgers met verschillende achtergronden zich verenigen, samen werken en politiek gezien samen optrekken.

In de ogen van de liberale stroming zou het burgerschapsonderwijs neutraal moeten zijn. De focus moet liggen op functionele onderdelen als juridische rechten en plichten en het verschil tussen het publieke en privé domein.

4.3.2.1 Kennis

Een burger moet kennis hebben van de juridische rechten en plichten die het bezit. Daarnaast moet een burger kennis hebben van de politiek, rechtsstaat en geschiedenis (Abowitz & Harnish, 2006). Procedurele politieke kennis helpt burgers te participeren in de publieke sfeer en kan worden aangeleerd door middel van overbrenging in het onderwijs (Cohen, 2010).

4.3.2.2 Vaardigheden

Binnen liberaal burgerschap wordt waarde gehecht aan individuele vaardigheden. Leerlingen moeten leren hoe ze zich moeten bezighouden met het soort kritisch redeneren en moreel perspectief dat de openbare redelijkheid definieert (Kymlicka & Norman, 1994). Burgers moeten daarnaast rationeel kunnen handelen om hun eigen belangen te bevorderen (Jones & Gaventa, 2002).

Het is ook belangrijk dat burgers kunnen praten over dingen en dat er gediscussieerd wordt op een redelijke manier. Elkaar overtuigen van elkaars mening is belangrijk tijdens discussies. Hiervoor zijn kritisch denken, leren discussiëren en argumenteren belangrijke vaardigheden (Abowitz & Harnish, 2006). Kymlicka (1997) benadrukt ook nog het belang van kritische reflectie voor liberaal burgerschap.

Wat de politieke sfeer betreft beschrijft Galston (1991) dat burgers het vermogen moeten hebben om rechten van anderen te onderscheiden en te respecteren. Daarnaast moeten burgers zelfgedisciplineerd genoeg zijn om onvoordelige maatregelen te accepteren.

4.3.2.3 Participatie

Het liberalisme heeft een breed begrip van participatie; het kan op politiek, sociaal en economisch niveau plaatsvinden. Vrijheid in alle gebieden van activiteit is belangrijk (Kennedy, 2008). Volgens Kymlicka (1997) houdt de gelijkheid van burgers in dat burgers gelijke kansen moeten hebben om te participeren in verschillende instituties en organisaties in de maatschappij.

Wat politieke participatie betreft mag een individu deelnemen aan politieke activiteiten als diegene dat zelf wil, dit is niet verplicht. Binnen de liberale stroming wordt de mate van participatie daarom weinig of niet geassocieerd met de kwaliteit van sociaal en politiek burgerschap (Van der Ploeg, 2013).

4.3.2.4 Deugden

Deugden hoeven volgens Galston (1991) niet van buitenaf geïmporteerd te worden, ze zijn namelijk immanent in de liberale praktijk en theorie. In een liberale samenleving zijn deugden doelen en middelen; een goed individueel persoon en een goede burger zijn identiek.

Wat deugden betreft ligt bij de liberale stroming de nadruk op het belang van de handelingen van het individu (Cohen, 2010). Volgens Kymlicka en Norman (1994) zijn volgens de liberale stroming onafhankelijkheid, autonomie en respect voor gelijkwaardigheid belangrijke deugden. Echter is een gedeeld gevoel van solidariteit en loyaliteit ook belangrijk (Kymlicka, 1997).

Deugden die specifiek voor liberale samenlevingen belangrijk zijn, zijn gerelateerd aan de twee kenmerken van een liberale samenleving: individualisme en diversiteit (Galston, 1991). Voor individualisme is onafhankelijkheid een belangrijke deugd. Onder onafhankelijkheid valt de neiging van het individu om voor zichzelf te zorgen en verantwoordelijkheid te nemen en te voorkomen dat je afhankelijk wordt van anderen. De deugd onafhankelijkheid die nodig is in een liberale samenleving berust op zelfbeheersing en zelftranscendentie. Voor het kenmerk diversiteit is de deugd tolerantie belangrijke. Tolerantie zou moeten worden opgelegd en overgebracht via de

opvoeding of overtuiging en kan worden gezien als stelregel voor persoonlijk gedrag (Galston, 1991). Daarnaast zijn voor het omgaan met diversiteit deugden als openheid, redelijkheid en wederzijds begrip belangrijke deugden (Van der Ploeg, 2013).

Naast de deugden die voor het individualisme en diversiteit van belang zijn noemt Galston (1991) ook deugden die voor de liberale markteconomie en politiek belangrijk zijn. De liberale markteconomie vereist drie algemene deugden: werkethiek, het kunnen uitstellen van behoeften en aanpassingsvermogen (Galston, 1991). Politieke deugden voor de liberale samenleving zijn het willen oplossen van geschillen door middel van een open discussie en de neiging om de kloof tussen principes en praktijken in de liberale samenleving te willen dichten (Galston 1991).

4.3.2.5 Identiteit

Binnen het liberalisme zijn burgers gelijken aan elkaar (Fermin, 2000). Burgers hebben een bepaalde autonomie om het eigen leven vorm te geven. Een individu mag dus ook zelf bepalen met welke groep hij zich identificeert en hoe deze identiteit gevormd wordt. Volgens Kymlicka (1997) vervangt identiteit autonomie niet als een verdediging van culturele rechten, maar biedt het een basis om te specificeren welke cultuur de context voor de autonomie zal bieden.

4.3.2.6 Typering liberaal burgerschap

Binnen liberaal burgerschap wordt waarde gehecht aan de autonomie van burgers en burgers worden gestimuleerd eigen keuzes te maken. Omdat burgers binnen het liberalisme gestimuleerd worden hun eigen calculaties te maken op basis van de rechten die zij hebben binnen de grenzen van respect voor de rechten van anderen wordt volgens Van Gunsteren (1992) individualistisch burgerschap gestimuleerd.

Ook Leenders en Veugelers (2004) stellen dat liberaal burgerschap ook wel individualistisch burgerschap genoemd wordt omdat individuele rechten en zelfontplooiing centraal staan. Individualistisch burgerschap wordt door Veugelers (2007) beschreven als type burgerschap dat kan worden gestimuleerd in het waarde vormend onderwijs waarbij het accent ligt op het bevorderen de individuele verantwoordelijkheid en autonoom denken van burgers. Het autonoom kunnen denken is een belangrijk aspect voor liberaal burgerschap, maar het bevorderen van de individuele verantwoordelijkheid past niet helemaal bij liberaal burgerschap omdat burgers binnen liberaal burgerschap niet veel verantwoordelijkheden hebben, omdat bijvoorbeeld betrokkenheid bij politieke activiteiten niet verplicht is (Veugelers, 2007).

Veugelers (2007) stelt daarom dat liberaal burgerschap kan worden getypeerd als kritisch-democratisch burgerschap. Bij het stimuleren van kritisch-democratisch burgerschap komen verschillende elementen uit de vormen van aanpassingsgericht en individualistisch burgerschap samen. Hierbij is de individuele en sociale ontwikkeling en een empathische, communicatieve en kritische houding van belang (Leenders & Veugelers, 2004; Veugelers, 2007). Voor een kritisch-democratische burger zijn sociale betrokkenheid en zelfstandigheid erg belangrijk. Kritisch-democratische burgers participeren actief in de maatschappij, ze zijn op een kritische wijze betrokken en geïnteresseerd in de gemeenschap waarin ze leven, en ze kunnen daarnaast omgaan met culturele verschillen (Leenders & Veugelers, 2004).

Volgens Bron, Veugelers en Van Vliet (2009) kan autonomie binnen kritisch-democratisch burgerschap verschillend worden ingevuld. Autonomie kan gericht zijn op de kritische distantie, op het waarderen van de diversiteit en op het empowerment van het individu. Voor liberaal burgerschap lijkt dan het empowerment van het individu het meest van belang. Ook kan de sociale betrokkenheid van burgers verschillend worden ingevuld, zo kan dit zich meer richten op de democratie en de manier van omgaan met elkaar, maar ook op het vergroten van de mogelijkheid voor meer mensen om autonoom te zijn. Deze laatste invulling sluit aan op de sociale rechtvaardigheid georiënteerde burger-type dat Westheimer en Kahne (2004) beschrijven. Volgens Johnson en Morris (2010) is het kritisch-democratisch burgerschap van Leenders en Veugelers (2004) daarom ook te vergelijken met de rechtvaardigheid georiënteerde burger van Westheimer en Kahne (2004). Bij beide typeringen is er een coöperatieve bezorgdheid voor sociale gerechtigheid en zijn burgers gemotiveerd de samenleving te veranderen (Johnson & Morris, 2010).

4.3.3 Republikeins burgerschap

Binnen de republikeinse opvatting worden hoge eisen gesteld aan participatie. Burgerschap wordt voornamelijk gezien als politieke participatie (Fermin, 2009). Hierin wordt de waarde van liefde benadrukt en deinst ten opzichte van een politieke gemeenschap (Abowitz & Harnish, 2006). De liefde ten opzichte van de politieke gemeenschap is gebaseerd op de assumptie dat individuen samenkomen voor algemene doeleinden, gemeenschappelijke waarden en het algemeen belang (Kennedy, 2008). Burgers hebben bepaalde burgerplichten; het is de verantwoordelijkheid van burgers om actief bij te dragen aan het algemeen welzijn. Daarnaast moeten burgers begrijpen dat het algemeen welzijn superieur is aan individuele belangen (Kennedy, 2008). Burgers worden als collectief in plaats van individueel gezien, waarbij burgers politieke representanten zijn van het volk.

Volgens de republikeinse stroming is het belangrijk dat leerlingen door middel van burgerschapsonderwijs leren deel te nemen aan de politieke maatschappij. In het burgerschapsonderwijs moet nationale en actieve participatie worden benadrukt. Het actief zijn binnen een vereniging of organisatie zorgt volgens aanhangers van republikeins burgerschap voor meer belangstelling en kennis over politiek (Van der Ploeg, 2013).

Republikeins burgerschapsonderwijs wordt gekenmerkt door nationaal onderwijs. Er is dus geen specifiek onderwijs voor specifieke groepen of minderheden binnen de maatschappij.

4.3.3.1 Kennis

Binnen republikeins burgerschap is er behoefte aan *civic literacy* en een brede maatschappelijke en politieke kennis (Abowitz & Harnish, 2006). De nadruk wordt gelegd op feitelijke kennis over geschiedenis, aardrijkskunde en de staatsinrichting/overheid, gecombineerd met verschillende niveaus van de nationale identiteit en entiteit (Abowitz & Harnish, 2006). Daarnaast moeten burgers kennis hebben van de symbolen van de nationale maatschappij.

4.3.3.2 Vaardigheden

Burgers moeten vaardigheden ontwikkelen die helpen om een volwaardige deelnemer van de samenleving te worden. Hiervoor zijn vaardigheden belangrijk die nodig zijn om politiek te participeren. Burgers moeten leren deel te kunnen nemen aan dialogen aangaande publieke problemen, ze moeten leren consensus te bereiken en leren om samen te werken (Abowitz & Harnish, 2006). Voor het deelnemen aan dialogen zijn discussiëren en delibereren belangrijke vaardigheden. Door deel te nemen aan het politieke debat leren burgers verantwoordelijkheid en verdraagzaamheid.

4.3.3.3 Participatie

De republikeinse stroming streeft naar een extreme vorm van een participerende democratie (Kymlicka & Norman, 1994). Het accent ligt op politieke participatie en verantwoordelijkheid van burgers in de maatschappij (Fermin, 2000). De nadruk ligt op de uitvoering van taken in de publieke context en de dienstbaarheid aan de politieke gemeenschap (Arthur, Davies & Hahn, 2008). Van burgers wordt verwacht coöperatief te participeren in overheid-activiteiten door bijvoorbeeld stemmen, betrokkenheid bij politieke partijen en maatschappelijke activiteiten (Abowitz & Harnish, 2006).

Politieke participatie is superieur aan het privéleven van burgers; burgers hebben niet alleen het recht politiek actief te zijn, ze hebben ook de plicht dit te doen (Kymlicka & Norman, 1994).

4.3.3.4 Deugden

De nadruk wordt bij republikeins burgerschap sterk gelegd op intrinsieke deugden van politieke participatie. Zelfopoffering, patriotisme, loyaliteit en respect zijn belangrijke deugden binnen de republikeinse stroming (Abowitz & Harnish, 2006). Daarnaast zijn dienstbaarheid voor de politieke gemeenschap op lokaal, regionaal en nationaal niveau, en solidariteit, gehoorzaamheid, trots en het identificeren met het land deugden voor republikeins burgerschap. Daarnaast is politieke zelfdoeltreffendheid nog een belangrijke deugd omdat een goede republiek leeft met andere burgers met dezelfde ideeën.

4.3.3.5 Identiteit

Bij de republikeinse stroming ligt wat identiteit betreft het accent op het verkrijgen van een gevoel van verbondenheid en solidariteit met de nationale entiteit (Cohen, 2010). Er heerst een gemeenschappelijke burgeridentiteit welke gevormd wordt door een gemeenschappelijke publieke cultuur (Jones & Gaventa, 2002). Deze burgeridentiteit kenmerkt zich door betrokkenheid bij de politieke gemeenschap, respect voor symbolen en een actieve deelname aan het algemeen welzijn (Abowitz & Harnish, 2006). Er wordt gestreefd om deze burgeridentiteit onder jongeren promoten.

Het is bij republikeins burgerschap niet politiek relevant dat er verschillende culturele achtergronden en identiteiten zijn binnen in de maatschappij. Individuele en specifieke identiteiten zijn namelijk niet belangrijk – de nationale identiteit daarentegen wel.

4.3.3.6 Typering republikeins burgerschap

Republikeins burgerschap verwacht actieve politieke participatie van de burgers. Het participerend type burger dat Westheimer en Kahne (2004) definiëren participeert actief aan burgerzaken en het sociale leven van de gemeenschap op lokaal, regionaal of nationaal niveau. Dit type burger heeft kennis over de werking van de overheid en kent strategieën om collectieve taken te bereiken (Westheimer & Kahne, 2004). Er kan daarom gesteld worden dat republikeins burgerschap participerende burgers stimuleert.

4.3.4 Kosmopolitisch burgerschap

Kosmopolitisch burgerschap gaat verder dan de politieke en collectieve identiteit van de natiestaat (Keating, 2014). De nadruk ligt op het gevoel van verbondenheid met de rest van de mensheid op mondiaal niveau (Abowitz & Harnish, 2006) en de filosofische implicaties van het nastreven van liefde en compassie met andere mensen voorbij de nationale staat (Nussbaum, 1997).

Pogge (2002) definieert kosmopolitisch burgerschap als een vorm van autonomie dat de samenleving beschermt tegen fragmentatie. Het kosmopolitisme richt zich daarmee op cultureel burgerschap en een inclusieve vorm van een culturele democratie (Miller, 2007). Daarom is volgens Miller (2007) kosmopolitisch burgerschap supranationaal cultureel burgerschap.

Rechten en plichten die als belangrijk worden geacht binnen de kosmopolitische stroming zijn rechten van mensen en mondiale rechtvaardigheid. Bij kosmopolitisch burgerschap draait het om *social justice*; sociale gerechtigheid. Volgens Pogge (2002) bestaat *social justice* uit twee delen. Enerzijds ligt de verantwoordelijkheid voor de zorg van mensen wereldwijd bij instellingen zoals overheden en gerelateerde organisaties. Dit is het garanderen van *social justice* op top-down proces. Anderzijds kan deze verantwoordelijkheid worden neergelegd bij alle mensen; waarbij het gezien wordt als ethische plicht van alle mensen. Dit is een bottom-up proces (Pogge, 2002).

Smith (2007) stelt dat er drie thema's zijn die op grote schaal gedeeld worden door aanhangers van verschillende kosmopolitische posities. Het eerste thema is dat rechtvaardigheidsbeginselen in mondiale contexten moeten worden toegepast. Daaronder vallen ook principes die betrekking hebben op de distributie van economische en sociale goederen (Smith, 2007). Het tweede thema is dat de democratische praktijken herzien moet worden in het licht van de globalisering. Dit betekent dat de historische band tussen democratie en natiestaat moet worden doorbroken. Het derde gedeelde thema is dat kosmopolitisme zich inzet voor mondiale solidariteit en wereldwijde culturele diversiteit (Smith, 2007).

4.3.4.1 Kennis

Op basis van de kenmerkende elementen van kosmopolitisch burgerschap kan gesteld worden dat burgers kennis moeten hebben van mensenrechten en sociale gerechtigheid. Daarnaast is wereldkennis, kennis over de verhoudingen tussen globaal en lokaal niveau, en kennis over duurzame ontwikkeling belangrijk.

Omdat er in een mondiale samenleving kans is op een overvloed aan informatie moeten burgers kunnen onderscheiden welke informatie persoonlijk van belang is en keuzes hierin maken (Hall, 1980).

4.3.4.2 Vaardigheden

Het is belangrijk dat burgers vaardigheden ontwikkelen die helpen om een volwaardige deelnemer aan de samenleving te worden. Communiceren met anderen, waarbij overeenstemming niet het doel

is, is een belangrijke vaardigheid (Appiah, 2006). Burgers moeten kritisch kunnen denken en daarbij verschillende perspectieven in kunnen nemen. Daarnaast moeten burgers duurzaam kunnen handelen en verantwoorde keuzes voor de wereld kunnen maken.

Doormiddel van kosmopolitisch burgerschapsonderwijs leren burgers volgens Suransky en Manschot (2005) meer over zichzelf. Daarnaast zijn burgers beter in staat problemen op te lossen, herkennen burgers hun eigen verantwoordelijkheid ten opzichte van de rest van de wereld en kunnen burgers beter beargumenteren welke verschillen verdedigd worden.

4.3.4.3 Participatie

Binnen kosmopolitisch burgerschap hebben burgers het recht om te participeren (Miller, 2007). Maatschappelijke en sociale participatie zijn de belangrijkste vormen van participatie voor kosmopolitisch burgerschap. Daarbij staat het helpen van anderen en het lokale bereik overstijgen centraal. Politieke participatie of activiteit richt zich binnen de kosmopolitisch stroming op het verbinden met andere mensen wereldwijd.

4.3.4.4 Deugden

Als moreel ideaal kan gesteld worden dat kosmopolitisch burgerschap het bezit van bepaalde deugden met zich meebrengt waarvan het bezit burgers gevoelig maakt voor kosmopolitische verplichtingen en plichten (Smith, 2007). Habermas (2001) spreekt over het belang van een bepaalde mate van kosmopolitische solidariteit. Omdat vele groepen uitmaken van de mondiale samenleving is het belangrijk om rechtvaardigheid en gelijkheid in acht te houden. Hierin schuilt ook een bepaalde mate van loyaliteit en verantwoordelijkheid ten opzichte van medeburgers en toewijdding ten opzichte van de mondiale samenleving. Daarnaast moeten burgers op zijn minst voldoende kosmopolitisch zijn in hun oriëntatie om zich niet actief tégen kosmopolitische initiatieven te verzetten.

Belangrijke is dus een bepaalde mate van solidariteit en het lokale bereik overstijgen. Burgers zijn het anderen verschuldigd om ze te helpen – niet alleen omdat het ons goed laat voelen. Anderen moeten geholpen worden als, of omdat hun onrecht is aangedaan.

4.3.4.5 Identiteit

De kosmopolitische, mondiale gemeenschap vervangt de nationale gemeenschap omdat relevante identiteiten, belangen en sociale netwerken zich uitstrekken over de hele wereld en deze zich niet beperken tot de eigen, nationale, samenleving. Daarom ziet Delanty (2000) kosmopolitische burgers als wereldburgers en niet burgers van een bepaalde natiestaat. Het is voor kosmopolitisch

burgerschap niet belangrijk hoe een individu zichzelf identificeert als politiek individu, maar als onderdeel van de mensheid.

Volgens Nussbaum (1997) is voor kosmopolitisch burgerschap de eerste en belangrijkste identiteit van een burger het mens zijn. De tweede belangrijke identiteit is het lid zijn van een allesomvattende menselijke gemeenschap. Burgers dienen ook zo behandeld te worden. Voor kosmopolitische identiteitsvorming geldt een individu voor zichzelf moet bepalen wat belangrijk is en hoe de identiteit wordt opgebouwd. Hoewel de identiteit boven de nationale grenzen uitstijgt is volgens Jones (1999) de eigen natie echter niet minder belangrijk. De eigen natie geeft namelijk de context aan voor een positie binnen de mondiale samenleving. Ook Nussbaum (1997) stelt dat zowel de nationale identiteit als de kosmopolitische identiteit onderdeel zouden moeten zijn van de algehele identiteit van een individu.

4.3.4.6 Typering kosmopolitisch burgerschap

Omdat het gevoel van de verbondenheid met de rest van de wereld op mondiaal niveau sterker is dan het gevoel van een nationale of regionale identiteit, wordt kosmopolitisch burgerschap gelinkt aan wereldburgerschap. Bij wereldburgerschap worden processen van globalisering betrokken op mensenrechten en verantwoordelijkheden voor de wereld in het algemeen (Veugelers, Derriks & De Kat, 2008). Sleutelbegrippen die hierbij horen zijn bewustzijn, participatie, verantwoordelijkheid, interculturele-empathie, persoonlijke prestatie en internationale mobiliteit.

Volgens Dower en Williams (2002) is het idee van wereldburgerschap dat individuen burgers van de wereld zijn. Een wereldburger is lid van een grote gemeenschap van de gehele mensheid, de wereld of een vergelijkbaar geheel dat groter is dan de natiestaat of andere politieke gemeenschap alleen (Dower & Williams, 2002). Dower (in Dower & Williams, 2002) voegt hieraan toe dat alleen sommige mensen actieve wereldburgers zijn omdat zij de verantwoordelijkheid accepteren om mondiale belangen na te streven. Deze verantwoordelijkheid betreft onder andere het willen verbeteren en versterken van de mondiale maatschappij.

Veugelers et al. (2008) onderscheiden drie vormen van wereldburgerschap. Ten eerst open-wereldburgerschap waarbij kennis van andere culturen en een open houding van belang is. De tweede vorm is sociaal-politiek wereldburgerschap, waarbij er wordt gewerkt aan gelijkheid in sociale en politieke verhoudingen. De derde vorm is moreel wereldburgerschap waarbij de nadruk ligt op het positief waarderen, het bevorderen van mogelijkheden en verantwoordelijkheid nemen. Kosmopolitisch burgerschap wordt het meest geassocieerd met moreel wereldburgerschap omdat bij

moreel burgerschap de verantwoordelijkheid voor de wereld in het geheel wordt erkent. Volgens Veugeliers et al. (2008) is dit gebaseerd op morele categorieën als mensenrechten en gelijkheid.

4.3.5 Communautair burgerschap

Volgens de visie van communautair burgerschap behoren burgers tot een bepaalde gemeenschap (Delanty, 2000). De identiteit en participatie van burgers binnen een gemeenschap zijn de kern van goed burgerschap (Abowitz & Harnish; Frazer, 2008). Burgers worden aangemoedigd zichzelf als integraal of organisch deel van die gemeenschap te zien en daar actief in te participeren. De gemeenschap kan gekenmerkt worden door bijvoorbeeld een bepaalde geloofsovertuiging, cultuur of regio.

De nadruk ligt bij communautair burgerschap op de rechten van de gemeenschap. Gemeenschappen hebben bepaalde rechten om dingen anders te doen; ze zijn autonoom. De staat staat hierbij niet alleen garant voor de rechten, maar het is een middel waardoor individuen als burgers hun potentieel ten volle kunnen bereiken (Keating, 2014). Een burger heeft wel plichten die moeten worden uitgevoerd voordat rechten kunnen worden verleend. De individuele vrijheid van burgers wordt gemaximaliseerd door de publieke dienstverlening en als de prioriteren van het algemeen voorop het individuele belang gesteld worden (Jones & Gaventa, 2002).

Communautair burgerschap staat kritisch tegenover modern kapitalisme en liberalisme.

4.3.5.1 Kennis

Om in cohesie te kunnen leven in de gemeenschap is kennis van regels binnen de gemeenschap, kennis van normen en waarden en het functioneren van de gemeenschap essentieel. Daarnaast moeten burgers kennis hebben van de rechten en plichten die gelden binnen de gemeenschap.

4.3.5.2 Vaardigheden

Belangrijke vaardigheden binnen de communautaire stroming zijn het trouw zijn aan en het vertrouwd zijn met de eigen traditie (Van der Ploeg, 1999). Burgers moeten oog hebben voor het algemene belang en zich kunnen aanpassen aan anderen.

4.3.5.3 Participatie

De communautaire visie op burgerschap gaat er vanuit dat een gemeenschap zelf verantwoordelijk is voor de samenleving. Van burgers wordt daarom verwacht te participeren in de gemeenschap (Kymlicka & Norman, 1994) en actief betrokken te zijn bij de gemeenschap en oog te hebben voor het algemene belang van de gemeenschap (Fermin, 2000). Bij actieve participatie gaat het

voornamelijk om sociale participatie; burgers worden gestimuleerd zich in te zetten voor de samenleving. Het samen verantwoordelijk zijn voor de samenleving en gedeelde identiteit versterkt de sociale cohesie binnen de samenleving (Isin & Turner, 2002). Dit zorgt weer voor een gevoel van wederkerigheid waardoor burgers meer aan het algemene belang gaan denken dan aan persoonlijk belang (Bellamy, 2008) en een gevoel van verantwoordelijkheid voor het samen vormgeven van de samenleving.

4.3.5.4 Deugden

Volgens de communautaire stroming wordt burgerschap gedefinieerd door bepaalde burgerdeugden als respect voor anderen en het erkennen van het belang van publieke dienst (Jones & Gaventa, 2002). Kymlicka en Norman (1994) stellen dat voor een gezonde democratie, het volgens de communautaire stroming belangrijk is de nadruk op de deugden beleefdheid en zelfbeheersing te leggen. Andere deugden die belangrijk zijn volgens de communautaire stroming zijn culturele trots, tolerantie, fatsoen, zelfbedwang, loyaliteit, wederzijds respect en toewijding aan de nationale gemeenschap. Door gelijkheid in de samenleving worden deugden als vertrouwen en solidariteit gevormd (Bellamy, 2008).

Politieke participatie en de markt alleen zijn niet voldoende om de belangrijke deugden voor communautair burgerschap te leren. Burgers moeten deugden leren aan de hand van maatschappelijke participatie. Daarbij spelen vrijwillige maatschappelijke organisaties als kerken, familie en de buurt een belangrijke rol (Kymlicka & Norman, 1994).

4.3.5.5 Identiteit

Burgerschap gaat bij communautair burgerschap om wie de individu is en hoe de individu staat in relatie tot de mensen om zich heen. Voorwaarden voor communautair burgerschap zijn een gedeelde identiteit en een sociaal moraal binnen een gemeenschap. Bij communautair burgerschap staat de collectieve identiteit en moraal van de gemeenschap centraal (Keating, 2014). Burgers maken deel uit van een culturele of religieuze groep of gemeenschap. Burgers halen hun identiteit en gemeenschappelijke waarden uit deze gemeenschap.

Het communautair burgerschapsonderwijs is gericht op differentiatie en identiteit. Volgens de communautaire stroming mogen gemeenschappen hun eigen scholen oprichten vanuit hun gemeenschappelijke identiteit. Onderwijs kan niet los worden gezien van de identiteitsvorming. Tegelijkertijd kunnen leerlingen niet los worden gezien van hun gemeenschap. Staatsscholen, neutraal of niet, gaan daarom in tegen de communautaire visie op onderwijs.

4.3.5.6 Typering communautair burgerschap

Bij communautair burgerschap worden burgers gezien als lid van de gemeenschap. Individuen worden door de gemeenschap gevormd (Van Gunsteren et al. 1992). Burgers houden zich aan de heersende codes van de gemeenschap en handelen oordeelkundig. Oordeelkundig handelen houdt in dat individuen zich bewegen binnen de acceptabele grenzen van de gemeenschap.

Omdat bij communautair burgerschap de nadruk ligt op het belang van de sociale en culturele gemeenschap kan gesteld worden dat het gemeenschapsgezin burgerschap stimuleert. Een gemeenschapsgezinde burger identificeert en conformeert zich met een gemeenschap en leeft volgens de regels van die gemeenschap.

4.3.6 Agonistisch burgerschap

Omdat harmonie niet altijd mogelijk is (Trygvasson, 2017), moet er volgens de agonistische stroming in de politieke praktijk ruimte zijn voor de uiting van meningsverschillen tussen burgers (Deveaux, 1999). Bij agonistisch burgerschap staan conflicten centraal en het publieke debat hoeft niet per se rationeel te zijn en emoties mogen een rol spelen (Tryvaggson, 2017). Mensen zijn het niet eens over veel dingen en in plaats van het zoeken naar consensus, gaan mensen de confrontatie tussen verschillende opvattingen aan. Het streven naar politieke overeenstemming wordt door Mouffe (2005) agonistisch pluralisme genoemd. Hoewel het kunnen streven naar overeenstemming belangrijk is een democratie is consensus niet het einddoel van een politieke confrontatie.

Vechten tegen de macht en actieve identiteitsvorming is belangrijk en er wordt een vorm van interactivisme veronderstelt waarbij de nadruk ligt op conflict. Conflicten bieden burgers de mogelijkheid zich te integreren in het democratische proces (Mouffe, 2005) en meningsverschillen en conflicten zijn het startpunt van vele politieke debatten (Deveaux, 1999).

Elk vertrekpunt van democratische beraadslaging leidt tot nieuwe conflicten en met deze fundamentele conflicten zou geleefd moeten leren worden omdat onenigheid in een democratie niet onontkoombaar is (Mouffe, 2005). Burgers worden aangespoord om sterke normen van politieke overeenstemming, rationele dialoog en consensus in het politieke leven op te geven. Conflicten tussen opvattingen kunnen niet worden teruggebracht tot rationele deliberatie maar ze gaan samen met de identiteit en emoties van de participanten (Tryggvason 2018). Burgers moeten dus juist hun morele, religieuze en culturele perspectieven gebruiken om zich te identificeren met een bepaalde visie van hoe de maatschappij zich zou moeten ontwikkelen.

In het politieke debat moeten mensen met verschillende visies niet worden gezien als vijanden, maar als tegenstanders.

4.3.6.1 Kennis

Burgers moeten kennis hebben over de democratie en democratische principes als vrijheid en gelijkheid. Daarnaast is kennis over de verdeling van de macht over verschillende actoren als burgers, overheid en bedrijven essentieel.

4.3.6.2 Vaardigheden

Voor agonistisch burgerschap ligt de nadruk op vaardigheden als empowerment en kritisch denken (Brennan, 2016). Daarnaast is het belangrijk dat een burger zijn eigen visie kan vormen en zich daarmee kan identificeren. Deze visie moet ook verdedigd kunnen worden in bijvoorbeeld het politieke veld. Een belangrijke vaardigheid voor het kunnen verdedigen van een visie is het kunnen debatteren. Volgens Nollet (2013) kan debatteren het competitie-element versterken en kan de eigen mening meer worden uitgedragen. Debatteren is hierbij niet gericht op het gezamenlijk zoeken naar een beter antwoord, maar op het uiten van een perspectief of visie.

4.3.6.3 Participatie

Volgens de agonistische stroming is de actieve politieke participatie van burgers een onmisbaar kenmerk van het democratische leven. Politieke participatie maakt namelijk de directe, gelijkwaardige uitdrukking van meningsverschillen mogelijk (Deveaux, 1999). Politieke activiteiten uiten zich in kritiek en publieke manifestatie. Daarnaast heeft volgens de agonistische stroming iedereen een gelijk recht op deelname aan het politieke debat.

4.3.6.4 Deugden

De nadruk ligt bij agonistisch burgerschap op het promoten van de sociale rechtvaardigheid van burgers, het empoweren van de democratie bij studenten en op het cultiveren van hun intellect (Cohen, 2010).

Burgers moeten medeburgers als legitieme democratische actoren zien wil de agonistische benadering werken. Daarnaast zijn deugden als ambiguïteit, moed, passie en zelfvertrouwen belangrijk. Zelfvertrouwen is vooral belangrijk als iemand de politieke arena wil betreden. Daarnaast moeten burgers ongehoorzaam durven zijn en niet bang voor de autoriteit.

4.3.6.5 Identiteit

Binnen de agonistische stroming wordt aan actieve identiteit-formatie gedaan. Trygvasson (2018) stelt dat voor de agonistische benadering kan worden gesteld dat identiteit van belang is, maar dat niet elke identiteitsvorming wenselijk is. De focus ligt niet op een essentialistische identiteit.

Daarentegen plaatst de agonistische stroming de confrontatie tussen wezenlijk verschillende visies in de samenleving op de voorgrond en is het er op gericht om collectieve identiteiten te laten vormen door verschillende politieke visies van de samenleving (Mouffe, 2005).

Trygvasson (2018) concludeert dat de agonistische stroming het nauwe samenspel tussen identiteiten en politieke kwesties benadrukt door het belang van collectieve identiteiten in politieke discussies te benadrukken.

4.3.6.6 Typering agonistisch burgerschap

Omdat bij agonistisch burgerschap burgers aangemoedigd worden tegen de macht in te gaan en eigen visies te vormen, zich daarmee te identificeren en daarvoor op te komen en te verdedigen in het politieke veld kan worden gesteld dat agonistisch burgerschap activistisch burgerschap stimuleert. Activistisch burgerschap dwingt individuen te breken met heersende routines en praktijken om nieuwe politieke onderwerpen te creëren die rechtsvorderingen doen gelden (Isin, 2008).

4.4 Vergelijking dimensies

In dit hoofdstuk is de visie op burgerschap aan de hand van vijf kenmerken van burgerschap geanalyseerd voor drie dimensies. In het volgende gedeelte worden de belangrijkste punten uit de dimensies besproken en met elkaar vergeleken.

Binnen het huidige beleid en de onderwijskunde ligt de nadruk van burgerschap op het samenleven van mensen (Munniksma et al, 2017). Daarbij zijn socialisatie (Dijkstra, 2012) en het omgaan met diversiteit belangrijk (Bron, 2006). Ook is het bijdragen aan het collectieve belang (Munniksma et al, 2017; Bron, 2006) belangrijk door middel van politieke, maatschappelijke en economische participatie (Arthur et al., 2008). In het burgerschapsonderwijs is het hiervoor belangrijk dat er aandacht is voor kennis over (de werking van) de democratische samenleving (Daas et al, 2016; Munniksma et al, 2017; Eidhof, 2018), sociaal communicatieve vaardigheden (Bron, 2006) en deugden die belangrijk zijn in een democratische rechtsstaat en bevorderlijk zijn voor sociale samenhang binnen de samenleving.

Beleidskritici zijn kritisch op de manier waarop de visie van burgerschap in het beleid naar voren komt. Binnen de onderwijsfilosofie zijn de hoofddoelen van het onderwijs kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming (Biesta, 2018). Een school moet terughoudend zijn in de ideologie voor

burgerschapsonderwijs (Van der Ploeg, 2013) en zou op basis van de pedagogische identiteit keuzes moeten maken (Biesta, 2006).

Binnen de onderwijsfilosofie deelt niet iedereen dezelfde visie op goed burgerschap. Onderwijsfilosofen als Van der Ploeg en Biesta leggen de nadruk op democratisch burgerschap en het stimuleren van de autonomie van leerlingen om hun eigen keuzes en maken en hun leven vorm te geven. Voor het zelf kunnen maken van keuzes is een brede en ruime kennis belangrijk (Van der Ploeg, 2013; Veugelers, 2015) en zijn vaardigheden om kritisch te kunnen denken nodig (Ten Dam & Volman, 2004; Veugelers, 2015). Daarnaast wordt er door beleidskritici als De Winter (2004) en Biesta (2006) gepleit voor een nadruk op het leren van burgerschap door middel van doen; leerlingen het laten opdoen van ervaringen met het uitoefenen van burgerschap nu. Daarbij moet de nadruk dus niet liggen op het burgerschap van later.

Voor de analyse van de politieke-filosofie is voor vijf verschillende politiek-filosofische stromingen van burgerschap gekeken wat goed burgerschap inhoudt en wat de invulling van de kenmerken van burgerschap is. De vijf besproken politiek-filosofische stromingen zijn de liberale, republikeinse, kosmopolitische, communautaire en agonistische.

Bij liberaal burgerschap ligt de nadruk op sociale rechten (Fermin, 2009) en het vormgeven van een eigen definitie van goed leven (Abowitz & Harnish, 2006) centraal. Burgers hebben gelijke rechten en vrijheden (Fermin, 2000). Participatie is niet verplicht, het respecteren van juridische rechten en plichten wel.

Bij republikeins burgerschap ligt de nadruk op politieke participatie (Fermin, 2009) en het bijdragen aan het algemeen belang (Kennedy, 2008). Het algemeen welzijn is hierbij superieur aan individuele belangen.

Bij kosmopolitisch burgerschap gaat de politieke en collectieve identiteit verder dan de natiestaat. De verbondenheid met de rest van de mensheid op mondiaal niveau staat centraal (Keating, 2014).

Bij communautair burgerschap staat het behoren tot een gemeenschap die gekenmerkt wordt door bijvoorbeeld een geloof of cultuur centraal (Delanty, 2008). Daarbij wordt actief burgerschap en sociale participatie verwacht van burgers (Fermin, 2000; Kymlicka & Norman, 1994).

Bij agonistisch burgerschap is actieve politieke participatie belangrijk (Deveaux, 1999). Burgers moeten morele, religieuze en culturele perspectieven gebruiken om zich te identificeren met een bepaalde visie. Van burgers wordt verwacht dat ze voor hun visie opkomen en deze verdedigen in het politieke veld. Het verbeteren van de samenleving staat hierbij centraal.

In Tabel 3 is voor de vijf politiek-filosofische stromingen het type burgerschap dat wordt gestimuleerd weergegeven met bijbehorende definitie.

Stroming	Typering	Definitie typering
Liberaal burgerschap	Kritisch burgerschap	Een kritische burger moet kritisch kunnen denken, geïnformeerd zijn en een communicatieve en kritische houding hebben
Republikeins burgerschap	Participerend burgerschap	Participeert actief aan burgerzaken en het sociale leven van de gemeenschap op lokaal, regionaal of nationaal niveau. Dit type burger heeft kennis over de werking van de overheid en kent strategieën om collectieve taken te bereiken.
Kosmopolitisch burgerschap	Wereldburgerschap	Bij wereldburgerschap wordt men zich bewust van het feit dat men onderdeel is van een mondiaal systeem. Het gevoel van verbondenheid en het behoren tot iets strekt zich uit tot de gehele mensheid. Sleutelbegrippen die horen bij wereldburgerschap zijn bewustzijn, participatie, verantwoordelijkheid, interculturele-empathie, persoonlijke prestatie en internationale mobiliteit.
Communautair burgerschap	Gemeenschapsgezind burgerschap / <i>'community-minded citizenship'</i>	Een gemeenschapsgezinde burger identificeert en conformeert zich met, en leeft volgens de regels van de gemeenschap.
Agonistisch burgerschap	Activistisch burgerschap	Een eigen visie vormen, zich daarmee identificeren en in het politieke veld deze visie verdedigen en er voor opkomen.

Tabel 3: Typering per stroming

4.5 Kader politiek-filosofische stromingen

Omdat er binnen de politieke-filosofie meerdere stromingen zijn geeft deze discipline zoals eerder gesteld een grotere reikwijdte en verscheidenheid voor het definiëren van goed burgerschap en de invulling van de kenmerken van burgerschap. Deze discipline leent zich goed voor het opstellen van een kader waarin kenmerken van burgerschap op verschillende manieren gedefinieerd kunnen worden.

In de volgende tabellen is het resultaat van de theoretische analyse van de politiek-filosofische stromingen per stroming weergegeven. Tabel 4 geeft de invulling van de kenmerken weer voor de liberale stroming van burgerschap, Tabel 5 voor republikeins burgerschap, Tabel 6 voor communautair burgerschap, Tabel 7 voor kosmopolitisch burgerschap en Tabel 8 voor agonistisch burgerschap.

Liberaal burgerschap		Typering: stimuleert kritisch burgerschap		
Kennis	Vaardigheden	Deugden	Participatie	Identiteit
De nadruk ligt op procedurele politieke kennis dat de individu helpt te participeren in de publieke sfeer. Hieronder passen allerlei typen kennis, waaronder economische kennis.	Burgers moeten vaardigheden ontwikkelen die helpen om een volwaardige deelnemer aan de samenleving te worden. Belangrijke vaardigheden hiervoor zijn: • Kritisch kunnen denken. • Kunnen deelnemen aan het openbare discours • Kunnen discussiëren en delibereren • Kunnen argumenteren • Kritische (zelf)reflectie kunnen geven • Kunnen omgaan met diversiteit • Het kunnen oplossen van geschillen door middel van een open discussie.	De nadruk ligt op deugden als: • Houden en gehoorzamen aan de wet • Tolerant zijn • Onafhankelijkheid (zelfredzaamheid) • Zelfbeheersing en zelftranscendentie • Verdraagzaamheid • Het hebben van verantwoordelijkheids gevoel • Autonomie willen hebben • Respect hebben voor anderen • Openheid • Redelijkheid • Wederzijds begrip • Vrijheid	Er is een breed begrip van participatie. Participatie kan politiek, sociaal en economisch zijn. Afzonderlijk of in combinatie. Belangrijk is dat een burger zijn wettelijke en maatschappelijke plichten uitvoert. Betrokkenheid bij politieke activiteiten is niet verplicht. Individuele burgers moeten onderhandelen over het algemene belang.	Een individu mag zelf bepalen met welke groep hij zich identificeert en hoe hij zijn identiteit vormt. Burgers zijn gelijken aan elkaar.

Tabel 4 - Invulling kenmerken liberaal burgerschap

Republikeins burgerschap		Typering: stimuleert participerende burgers		
Kennis	Vaardigheden	Deugden	Participatie	Identiteit
De nadruk ligt op de volgende kennis: • Inhoudelijke politieke kennis. • Kennis van symbolen van de (nationale) maatschappij (bijv. de vlag) • Kennis over de grotere sociale entiteit.	Burgers moeten vaardigheden ontwikkelen die helpen om een volwaardige deelnemer aan de samenleving te worden. Belangrijke vaardigheden hierbij zijn: • Vertrouwen hebben in de eigen bekwaamheid om politiek te participeren. • Compromissen en consensus kunnen sluiten. • Kunnen discussiëren en delibereren	Nadruk ligt op deugden die het individu verbindt aan de grote sociale maatschappij. Binnen die sociale maatschappij wordt waarde gehecht aan de volgende deugden: • Trots zijn op en het identificeren met land/gemeenschap en vaderlandsliefde • Respect voor symbolen van de maatschappij • Verantwoordelijkheid nemen • Tolerant zijn • Gehoorzaam zijn	Politieke participatie is de hoogste vorm van participatie. Daarom wordt actieve politieke participatie gestimuleerd. Dienstbaarheid aan de politieke gemeenschap is moreel verplicht. Het algemeen belang is belangrijker dan het individueel belang.	De nationale identiteit is belangrijk. Niet de verschillende culturele achtergronden en identiteiten.

Tabel 5 – Invulling kenmerken republikeins burgerschap

Communautair burgerschap		Typering: stimuleert gemeenschapsgezinde burgers		
Kennis	Vaardigheden	Deugden	Participatie	Identiteit
Een burger moet kennis hebben van: • Regels in de gemeenschap • Normen en waarden van de gemeenschap • Functioneren van de gemeenschap	Burgers moeten: • Zich kunnen aanpassen aan anderen. • Oog hebben voor het algemene belang.	Belangrijke deugden zijn: • Wederzijds respect. • Een open houding hebben • Tolerant zijn binnen de gemeenschap • Conformisme • Culturele trots • Beleefd/fatsoenlijk zijn • Zelfbeheersing • Loyaliteit en toewijding aan de eigen gemeenschap.	Er is een plicht tegenover de gemeenschap; een gedeelde moraal en actieve betrokkenheid. Onder deze actieve betrokkenheid wordt maatschappelijke en sociale participatie verstaan. Politieke participatie houdt in het bijdragen aan de gemeenschappelijke organisatie en identiteitsvorming.	Het individu maakt deel uit van een groep/gemeenschap en neemt de gedeelde identiteit aan. Hoe staat de individu in relatie tot mensen om zich heen. Autonomie van de gemeenschappen

Tabel 6 – Invulling kenmerken communautair burgerschap

Kosmopolitisch burgerschap		Typering: stimuleert wereldburgerschap		
Kennis	Vaardigheden	Deugden	Participatie	Identiteit
Burgers moeten kennis hebben van: • Mensenrechten • Sociale gerechtigheid (social justice) • Wereldkennis • Verhoudingen tussen globaal en lokaal niveau • Duurzame ontwikkeling Daarnaast is het belangrijk dat individuen keuzes maken welke informatie zij voor zichzelf van belang vinden.	Burgers moeten vaardigheden ontwikkelen die helpen om een volwaardige deelnemer aan de samenleving te worden. Burgers moeten: • Kritisch kunnen denken en verschillende perspectieven aan kunnen nemen • Verantwoorde keuzes voor de wereld maken/duurzaam handelen	Burgers moeten: • Solidair zijn • Loyaal zijn • Toewijding en collectieve verantwoordelijkheid hebben • Verantwoordelijkheid hebben en nemen • Rechtvaardigheid en gelijkheid in acht nemen	Maatschappelijke en sociale participatie is belangrijk en het helpen van anderen daarbij. Het lokale bereik wordt overstegen. Politieke activiteit en participatie is gericht op het verbinden met andere mensen wereldwijd	Voor identiteit is belangrijk: • Een gevoel van verbondenheid met rest van de wereld • Het identificeren als onderdeel van de mensheid. • Dat zowel de nationale als de mondiale identiteit onderdeel zijn van de identiteit van het individu. • Dat individuen ook zelf bepalen wat voor hun belangrijk is en hoe hun identiteit is opgebouwd.

Tabel 7 – Invulling kenmerken kosmopolitisch burgerschap

Agonistisch burgerschap		Typering: stimuleert activistische burgers		
Kennis	Vaardigheden	Deugden	Participatie	Identiteit
Burgers moeten kennis hebben over: • De democratie • De verdeling van de macht over verschillende actoren als burgers, overheid, bedrijven. • Democratische principes als vrijheid en gelijkheid	Burgers moeten over de volgende vaardigheden beschikken: • Kritisch kunnen denken en oordelen • Macht kunnen bevragen • Kunnen omgaan met dissensus en conflicten. • Politieke discussies kunnen voeren; naast rationaliteit zijn ook emoties belangrijk in deze discussies. • Kunnen debatteren • Kunnen aanvaarden dat conflicten niet kunnen worden opgelost.	Belangrijke deugden zijn: • Ambigüiteit • Moed • Passie • Zelfvertrouwen • Ongehoorzaam zijn • Niet bang voor autoriteit • Anderen niet zien als vijanden – maar als tegenstanders.	Iedereen heeft een gelijk recht op deelname aan het politiek debat. Politieke participatie uit zich in kritiek en publieke manifestatie	Er wordt waarde gehecht aan pluraliteit in de samenleving. Er is geen gedeelde identiteit, maar een individuele identiteit ligt ook niet vast. Identificeren met een duidelijke visie op hoe de democratie en de maatschappij zich ontwikkeld. Conflicten tussen politieke tegenstanders gaan samen met de identiteit en emoties van burgers.

Tabel 8 – Invulling kenmerken agonistisch burgerschap

In dit hoofdstuk worden de responsies van de experts op de vragenlijst beschreven en geanalyseerd. Voor het onderzoek zijn 25 experts benaderd voor deelname. Dit heeft geresulteerd in een reactie van vier experts.

Van de vier experts hebben twee experts de vragenlijst volledig ingevuld. E2, die onder de dimensie beleid en onderwijskunde valt, heeft slechts de eerste twee vragen van de vragenlijst ingevuld over de volledigheid van de gekozen kenmerken en politiek-filosofische stromingen. E3, valt onder de onderwijsfilosofische dimensie en heeft voornamelijk inhoudelijk gereageerd op de keuze van de politiek-filosofische stromingen. De twee andere experts, E1 en E4, hebben inhoudelijk gereageerd op de invulling van de kenmerken van de politiek-filosofische stromingen. E4 heeft voor de communautaire en agonistische stroming bij alles een ‘X’ ingevuld. De reacties van de experts voor wat betreft de invulling van de kenmerken bestonden voornamelijk uit aanvullingen en suggesties voor verduidelijking.

De responsies van de experts zijn verwerkt in een meta-matrix. De reacties worden in het volgende gedeelte uiteengezet en met elkaar vergeleken. Tevens wordt op basis van de responsies per antwoord besloten of het onderdeel van het kader aangepast wordt. Voor de aanpassing van het kader zijn voornamelijk de reacties van de twee experts die inhoudelijk hebben gereageerd op de invulling van de kenmerken aan de hand van de vijf politiek-filosofische stromingen bruikbaar.

In bijlage IV is Tabel 11 te vinden met daarin een voorbeeld van hoe de responsies van de experts verwerkt zijn in de meta-matrix.

5.1 Analyse responsies experts

5.1.1 Politiek-filosofische stromingen van burgerschap

Er worden door de experts geen stromingen benoemd die missen, behalve dat er volgens E2 perspectieven missen die afwijken van wat ‘beleidsmatig mag’, zoals antagonisme, nationaal-populisme en afzijdig/consumptief hedonisme.

Er is verder overeenstemming tussen de experts over de gebruikte stromingen voor het kader.

5.1.2 Kenmerken van burgerschap

De experts hebben verschillende ideeën over de essentiële kenmerken van burgerschap. Dit is te verklaren omdat ze zich oriënteren met verschillende disciplines.

Een overeenkomst tussen de experts is dat ze het belang en relevantie van de kenmerken *kennis* en *vaardigheden* onderschrijven. Daarnaast is tussen E1 en E3 consensus over het kenmerk *participatie*; het is volgens hen een kenmerk van burgerschap is.

Over wat de andere kenmerken van burgerschap zouden moeten zijn is niet echt consensus. Zo stelt E1 dat *attituden* een logische toevoeging zou zijn, terwijl E3 spreekt over *houdingen* en *waarden*. Wat *deugden* betreft is E3 van mening dat deze thuishoren op meso (school) en micro (leraar) niveau, en dat het een keuze zou kunnen zijn van een opleidingsinstituut om bepaalde deugden te stimuleren, niet op macro niveau.

E4 mist attitude en reflectie als componenten van burgerschapscompetenties. Verwijzend naar onderwijskundigen als Ten Dam definieert E4 attitude als positieve houdingen ten opzichte van verschillende aspecten van burgerschap en reflectie als het nadenken van burgers over burgerschaps-gerelateerde zaken. Door reflectie op deze manier te definiëren zou het echter ook als vaardigheid gezien kunnen worden en zou het hebben van een positieve houding als deugd gezien kunnen worden.

E3 mist het kenmerk *democratie*. Hoewel identiteit een belangrijk beginpunt is voor burgerschap, spreekt de definitie van het kenmerk identiteit als sociale status E3 niet aan.

Er wordt gekozen de kenmerken die gebruikt zijn voor het kader niet aan te passen. Voor de uiteindelijke visieplanner zou gekozen kunnen om het kenmerk *deugden* te vervangen voor *attituden*, *houdingen* en/of *waarden*. Het is wel zo dat in het kader bij het kenmerk *deugden* al deels waarden, houdingen en attituden staan beschreven.

5.1.3 Liberaal burgerschap

E2 vraagt zich af of het liberalisme zoals beschreven wel zo eenduidig begrepen kan worden aangezien het liberalisme bestaat uit verschillende varianten en ook levensovertuiging-achtig, politiek of constitutioneel bedoeld kan zijn. Het onderscheid in liberale stromingen/opvattingen problematiseert volgens E2 de aanduiding en keuzen voor alle kenmerken.

Volgens E1 en E4 zijn alle kenmerken van burgerschap juist en volledig ingevuld voor de liberale stroming. Wat het kenmerk *vaardigheden* betreft valt het E4 op dat kritisch denken bovenaan staat; daarmee vraagt E4 zich af of de punten in volgorde van belangrijkheid staan en dat kritisch denken niet het eerste is wat opkomt voor liberaal burgerschap. Hoewel de volgorde van de vaardigheden niet op volgorde van belangrijkheid zijn geplaatst, is het argument van E4 dat kritisch denken in

ieder geval niet de belangrijkste vaardigheid is leidend in de keuze om de vaardigheid *kritisch denken* naar onderen te verplaatsen.

Hoewel E1 stelt dat er te veel deugden genoemd worden waardoor het niet meer onderscheidend genoeg is, is er voor gekozen de deugden te laten staan omdat ze in de literatuur allemaal wel naar voren zijn gekomen als deugden voor liberaal burgerschap.

Hoewel in de theoretische analyse al bleek dat discussie bestaat over wat liberaal burgerschap voor type burger stimuleert (Leenders & Veugelers, 2014; Van Gunsteren et al., 1992) was in het kader gekozen voor kritisch burgerschap. Uit de kwalitatieve analyse blijkt dat zowel E1 als E4 deze typering van kritisch burgerschap niet helemaal passend bij liberaal burgerschap. E1 vindt kritisch burgerschap te activistisch klinken; E4 associeert liberaal burgerschap niet met kritisch burgerschap in de zin dat burgers kritisch zijn op de maatschappij, nadenken over ongelijkheid en zich actief inzetten voor verandering in de samenleving. Voor deze kijk op kritisch burgerschap is het volgens E4 nodig dat burgers zich meer binnen een gemeenschap moeten verenigen in plaats van individueel optrekken.

Beide experts stellen een andere typering voor: constructief-kritisch burgerschap en individualiserend burgerschap. Omdat er wel consensus is tussen de experts dat de typering kritisch burgerschap niet geheel passend is bij liberaal burgerschap, maar geen consensus tussen de experts wat dan wel de juiste typering zou zijn, wordt voor de tabel gekozen om de typering van kritisch burgerschap er uit te halen. Ook speelt hierbij een rol dat in de theoretische analyse tegenstrijdige argumenten zijn gevonden voor de typering van liberaal burgerschap.

5.1.4 Republikeins burgerschap

E2 vraagt zich, net als bij het liberalisme, af of het republicanisme wel zo eenduidig kan worden begrepen. Het republicanisme kan volgens E2 meerduidig worden begrepen in twee dimensies: de reikwijdte van wat politiek is en het niveau waarop politieke gemeenschap gedefinieerd of ervaren wordt. Deze meerduidigheid heeft wederom ‘ingrijpende consequenties’ voor de definiëring van de nodige kennis, vaardigheden en deugden.

Door zowel E1 als E4 wordt het nationale aspect voor het kenmerk *kennis* benoemd. Omdat republikeins burgerschap gericht is op de nationale staat, worden de suggesties ‘*kennis over nationale politieke cultuur en geschiedenis*’ en ‘*kennis over volkssoevereiniteit/nationale soevereiniteit en democratie*’ toegevoegd aan de tabel.

Het voorstel van E4 om *‘de capaciteit om te regeren en participeren’* toe te voegen is logisch gezien politieke participatie wordt gestimuleerd. Burgers moeten hiervoor vaardigheden bezitten, daarom wordt het toegevoegd aan de tabel.

Er is consensus tussen E1 en E4 over de typering van participierend burgerschap.

5.1.5 Kosmopolitisch burgerschap

Zowel E1 als E4 stellen voor om kennis *‘van geopolitiek en economie’* toe te voegen. Omdat het bij kosmopolitisch burgerschap draait om de mondiale samenleving en het uitstijgen boven de natiestaat is het logisch deze aspecten toe te voegen.

De vaardigheden *‘uitstijgen boven de directe omgeving’* en *‘het kunnen leggen van verbanden tussen eigen land en globale ontwikkelingen’* die door E1 genoemd worden, worden toegevoegd aan de tabel.

Het is volgens E1 niet duidelijk wat burgers nu echt zouden moeten doen en hoe en waarin ze nou precies moeten participeren. Er worden door E1 echter geen suggesties gedaan.

Omdat E1 stelt dat de genoemde *deugden* niet specifiek genoeg zijn is in het kader geprobeerd de deugden specifieker te maken. Daarnaast zijn de deugden en suggestie voor het kenmerk identiteit *‘openheid’*, *‘culturele nieuwsgierigheid’*, *‘onbevooroordeeld zijn’* en *‘kritisch zijn op eigen land/egoïsme’* toegevoegd. Daarnaast is voor *identiteit* toegevoegd dat *culturele uitwisseling* positief is; dat het de identiteit verrijkt.

Er is consensus tussen E1 en E4 over de typering van wereldburgers.

5.1.6 Communautair burgerschap

E2 vraagt zich af of bij het communautair burgerschap, net als bij liberaal en republikeins burgerschap, het aggregatieniveau zorgt voor variatie binnen de communautaire stroming. Het hangt er namelijk vanaf op welk niveau de gemeenschap wordt begrepen, ervaren of genormeerd, en in welk domein; lokaal, regionaal of nationaal. (lokaal, regionaal, nationaal, Europees etc.). Naast geografisch kan een gemeenschap ook anders worden begrepen; zoals op het niveau van godsdienst, lotgenoten, etniciteit, economie, professionals.

Uit de reactie van E1 wordt duidelijk dat het niet duidelijk is welke gemeenschap er wordt bedoeld bij *‘kennis van regels in de gemeenschap’*. Het is echter lastig toe te voegen waar dit op slaat omdat het, zoals E2 stelt, het zich op verschillende domeinen en aspecten kan richten. Er wordt daarom in

de tabel toegevoegd dat alle kennis betrekking kan hebben op de *'gemeenschap waarin iemand leeft of zich mee oriënteert'*. De suggesties *'kennis van cultuur'* (volgens E1 het belangrijkste) en *'kennis van inbedding van de verschillende gemeenschappen in de natie/politiek'* zijn toegevoegd.

De suggestie van E1 *'het in stand willen houden van de gemeenschap'* wordt toegevoegd bij *vaardigheden*. Daarnaast wordt *'behulpzaam zijn'* toegevoegd. Echter wordt het 'lokale' aspect dat E1 hierbij benoemd niet toegevoegd omdat een gemeenschap niet alleen op lokaal niveau zich hoeft af te spelen. Omdat de vaardigheid *'oog hebben voor het algemene belang'* niet duidelijk is volgens E1, zijn de woorden *'van de gemeenschap'* toegevoegd om het specifieker te maken.

Voor het kenmerk *deugden* zijn *'het tolerant zijn binnen de gemeenschap'* en *'het hebben van een open houding'* niet specifieke communautaire deugden volgens E1. Omdat deze deugden achteraf gezien ook niet duidelijk in de literatuur naar voren komen, worden deze uit de tabel gehaald.

Er is consensus tussen E4 en E1 dat de typering van gemeenschapsgezinde burgers bij communautair burgerschap.

5.1.7 Agonistisch burgerschap

Op advies van E1 wordt voor het kenmerk kennis *'kennis over de democratie'* aangepast naar *'kennis over verschillende opvattingen over de democratie'*. Daarnaast wordt *'kennis van geschiedenis, politieke en sociale strijd, ongelijkheid en actuele politieke discussies'* toegevoegd.

Daarnaast wordt bij het kenmerk *deugden* *'kritisch zijn'* toegevoegd, en bij het kenmerk *participatie* wordt toegevoegd dat *'de voorwaarden van participatie ter discussie kunnen worden gesteld'*.

Het *'identificeren met een duidelijke visie op hoe de democratie en de maatschappij zich ontwikkeld'* dat bij het kenmerk *identiteit* staat, wordt verplaatst naar het kenmerk *vaardigheden* omdat dit is wat burgers moeten kunnen.

Er is consensus over de typering van activistisch burgerschap tussen E1 en E4.

5.1.8 Typering Wet Educatie en Beroepsopleidingen

De genoemde typering worden door E1 en E4 herkend in de tabel met kenmerken van de WEB. E1 stelt voor iets toe te voegen over gezondheid en eigen verantwoordelijkheid. E4 stelt voor om aanpassingsgericht burgerschap te vervangen door kritisch burgerschap. Daarnaast is volgens E4 *'actief burgerschap'* een overkoepelende typering voor de WEB.

Er is te weinig reactie om de typering te kunnen aanpassen.

5.2 Aangepast kader

Het resultaat van de kwalitatieve analyse, het aangepaste kader is weergegeven in Tabel 9.

Liberaal burgerschap		Typering: -		
Kennis	Vaardigheden	Deugden	Participatie	Identiteit
De nadruk ligt op procedurele politieke kennis dat de individu helpt te participeren in de publieke sfeer. Hieronder passen allerlei typen kennis, waaronder economische kennis. Burgers moeten kennis hebben van: • politiek, overheid, rechtsstaat en geschiedenis • Juridische rechten en plichten. • Actuele vraagstukken • Democratische basisprincipes zoals gelijkheid en vrijheid.	Burgers moeten vaardigheden ontwikkelen die helpen om een volwaardige deelnemer aan de samenleving te worden. Belangrijke vaardigheden hiervoor zijn: • Kunnen deelnemen aan het openbare discours • Kunnen discussiëren en delibereren • Kunnen argumenteren • Kritisch kunnen denken. • Kritische (zelf)reflectie kunnen geven • Kunnen omgaan met diversiteit	De nadruk ligt op deugden als: • Houden en gehoorzamen aan de wet • Tolerant zijn • Onafhankelijkheid (zelfredzaamheid) • Zelfbeheersing en zelftranscendentie. • Verdraagzaamheid • Het hebben van verantwoordelijkheidsg gevoel • Autonomie willen hebben • Respect hebben voor anderen • Openheid • Redelijkheid • Wederzijds begrip • Vrijheid	Er is een breed begrip van participatie. Participatie kan politiek, sociaal en economisch zijn. Afzonderlijk of in combinatie. Belangrijk is dat een burger zijn wettelijke en maatschappelijke plichten uitvoert. Betrokkenheid bij politieke activiteiten is niet verplicht. Individuele burgers moeten onderhandelen over het algemene belang.	Een individu mag zelf bepalen met welke groep hij zich identificeert en hoe hij zijn identiteit vormt. Burgers zijn gelijken aan elkaar.
Republikeins burgerschap		Typering: stimuleert participerende burgers		
Kennis	Vaardigheden	Deugden	Participatie	Identiteit
De nadruk ligt op de volgende kennis: • Kennis over nationale politieke cultuur en geschiedenis • Politieke kennis • Kennis over volkssoevereiniteit/nationale soevereiniteit • Kennis over de werking van de democratie • Kennis van symbolen van de (nationale) maatschappij (bijv. de vlag) • Kennis over de grotere sociale entiteit.	Burgers moeten vaardigheden ontwikkelen die helpen om een volwaardige deelnemer aan de samenleving te worden. Belangrijke vaardigheden hierbij zijn: • Kunnen regeren en participeren • Vertrouwen hebben in de eigen bekwaamheid om politiek te participeren. • Compromissen en consensus kunnen sluiten. • Kunnen discussiëren en delibereren	Nadruk ligt op deugden die het individu verbindt aan de grote sociale maatschappij. Binnen die sociale maatschappij wordt waarde gehecht aan de volgende deugden: • Trots zijn op en het identificeren met land/gemeenschap • Vaderlandsliefde • Respect voor symbolen van de maatschappij • Verantwoordelijkheid nemen • Tolerant zijn ten opzichte van anderen • Gehoorzaam zijn	Politieke participatie is de hoogste vorm van participatie. Daarom wordt actieve politieke participatie gestimuleerd. Dienstbaarheid aan de politieke gemeenschap is moreel verplicht. Het algemeen belang is belangrijker dan het individueel belang.	De nationale identiteit is belangrijk; niet de verschillende culturele achtergronden en identiteiten.

Kosmopolitisch burgerschap**Typering: stimuleert wereldburgerschap**

Kennis	Vaardigheden	Deugden	Participatie	Identiteit
Burgers moeten kennis hebben van: • Geopolitiek: verhoudingen tussen globaal en lokaal niveau, internationale relaties en de geschiedenis daarvan zoals kolonialisme • Economie en internationale organisaties. • Mensenrechten • Sociale gerechtigheid (social justice) • Wereldkennis • Duurzame ontwikkeling Daarnaast is het belangrijk dat individuen keuzes maken welke informatie zij voor zichzelf van belang vinden.	Burgers moeten vaardigheden ontwikkelen die helpen om een volwaardige deelnemer aan de samenleving te worden. Burgers moeten: • Uit kunnen stijgen boven de directe omgeving • Verbanden kunnen leggen tussen het eigen land en globale ontwikkelingen • Kritisch kunnen denken en verschillende perspectieven aan kunnen nemen • Verantwoorde keuzes voor de wereld maken/duurzaam handelen	Burgers moeten: • Solidair zijn ten opzichte van mede wereldbewoners • Loyaal zijn ten opzichte van mondiale samenleving • Toewijding en collectieve verantwoordelijkheid hebben • Verantwoordelijkheid hebben en nemen voor de zorg van de mondiale samenleving en aarde • Rechtvaardigheid en gelijkheid in acht nemen • Openheid • Culturele nieuwsgierigheid • Onbevooroordeeld zijn • Kritisch zijn op eigen land en egoïsme	Maatschappelijke en sociale participatie, die uitstijgt boven de directe omgeving, is belangrijk. Daarbij worden anderen geholpen. Politieke activiteit en participatie is gericht op het verbinden met andere mensen wereldwijd.	Voor identiteit is belangrijk: • Een gevoel van verbondenheid met de rest van de wereld • Het identificeren als onderdeel van de mensheid. • Dat zowel de nationale als de mondiale identiteit onderdeel zijn van de identiteit van het individu. • Culturele uitwisseling verrijkt de identiteit van burgers • Dat individuen ook zelf bepalen wat voor hun belangrijk is en hoe hun identiteit is opgebouwd.

Communautair burgerschap**Typering: stimuleert gemeenschapsgezinde burgers**

Kennis	Vaardigheden	Deugden	Participatie	Identiteit
Een burger moet kennis hebben van: • De cultuur van de gemeenschap • Regels in de gemeenschap • Normen en waarden van de gemeenschap • Functioneren van de gemeenschap • Inbedding van de verschillende gemeenschappen in de natie/politiek Kennis met betrekking tot de gemeenschap kan betrekking hebben op de gemeenschap waarin iemand leeft of zich mee oriënteert (bijvoorbeeld op basis van locatie, religie of cultuur).	Burgers moeten: • Zich kunnen aanpassen aan anderen. • Oog hebben voor het algemene belang. • Behulpzaam zijn • De gemeenschap in stand houden	Belangrijke deugden zijn: • Wederzijds respect • Conformisme • Culturele trots • Beleefd/fatsoenlijk zijn • Zelfbeheersing • Loyaliteit en toewijding aan de eigen gemeenschap.	Er is een plicht tegenover de gemeenschap; een gedeelde moraal en actieve betrokkenheid. Onder deze actieve betrokkenheid wordt maatschappelijke en sociale participatie verstaan. Politieke participatie houdt in het bijdragen aan de gemeenschappelijke organisatie en identiteitsvorming.	Het individu maakt deel uit van een groep/gemeenschap en neemt de gedeelde identiteit aan. Hoe staat de individu in relatie tot mensen om zich heen. Autonomie van de gemeenschappen

Agonistisch burgerschap		Typering: stimuleert activistisch burgerschap		
Kennis	Vaardigheden	Deugden	Participatie	Identiteit
Burgers moeten kennis hebben over: • Verschillende opvattingen over de democratie • De verdeling van de macht over verschillende actoren als burgers, overheid, bedrijven. • Democratische principes als vrijheid en gelijkheid. • Geschiedenis • Politieke en sociale strijd • Ongelijkheid • Actuele politieke discussies	Burgers moeten over de volgende vaardigheden beschikken: • Kritisch kunnen denken en oordelen • Macht kunnen bevragen • Kunnen omgaan met dissensus en conflicten. • Politieke discussies kunnen voeren; naast rationaliteit zijn ook emoties belangrijk in deze discussies. • Kunnen debatteren • Kunnen aanvaarden dat conflicten niet kunnen worden opgelost. • Het kunnen identificeren met een duidelijke visie op hoe de democratie en de maatschappij zich ontwikkeld.	Belangrijke deugden zijn: • Ongehoorzaam zijn • Niet bang voor autoriteit • Anderen niet zien als vijanden – maar als tegenstanders. • Ambigüiteit • Moed • Passie • Zelfvertrouwen	Iedereen heeft een gelijk recht op deelname aan het politiek debat. Echter kunnen de voorwaarden van participatie wel ter discussie worden gesteld. Politieke participatie uit zich in kritiek en publieke manifestatie.	Er wordt waarde gehecht aan pluraliteit in de samenleving. Er is geen gedeelde identiteit, maar een individuele identiteit ligt ook niet vast. Conflicten tussen politieke tegenstanders gaan samen met de identiteit en emoties van burgers.

Tabel 9 – Resultaat kwalitatieve analyse: aangepast kader

6.1 Conclusie

Het Kennispunt Burgerschap van de MBO Raad heeft de wens uitgesproken voor een wetenschappelijk onderbouwd en bruikbaar kader voor mbo-scholen om hun visie op burgerschap vorm te geven. Om tot een onderbouwd en bruikbaar kader te komen leek het daarom noodzakelijk verschillende kenmerken van burgerschap te onderscheiden die essentieel zijn bij het vormen van een visie.

In dit onderzoek stond daarom de vraag welke kenmerken van burgerschap essentieel zijn bij het vormen van een visie op burgerschap in het middelbaar beroepsonderwijs centraal.

In lijn met de gevonden literatuur wijzen ook de resultaten van de kwalitatieve analyse uit dat er over sommige kenmerken wel consensus is en over anderen geen. Zo blijkt uit zowel de literatuur als uit de resultaten van de kwalitatieve analyse het belang en relevantie van de kenmerken *kennis*, *vaardigheden*, *participatie* en *identiteit* voor burgerschap (Munniksma et al., 2017; Bron, 2006; Daas et al., 2016; Guérin et al., 2019; E1; E3).

Disconsensus bestaat met name over de benoeming van een kenmerk dat te maken heeft met de achterliggende gedachtes waarop een burger zijn handelen inricht of baseert. Zo wordt in het beleid vooral gesproken over houdingen, waarden en gewenst gedrag (Daas et al., 2016; E3), terwijl in andere visies meer wordt gesproken over deugden en attitudes (Abowitz & Harnish, 2006; Guérin et al., 2019; De Winter, 2004; E4).

Uit dit onderzoek kan geconcludeerd worden dat voor het vormen van een visie op burgerschap de kenmerken *kennis*, *vaardigheden*, *participatie*, *deugden* en *identiteit* als essentiële kenmerken gezien kunnen worden. Scholen moeten per kenmerk nadenken over de invulling die zij daar aan willen geven.

De resultaten van de analyses van dit onderzoek bevestigen dat burgerschap een controversieel concept is. Er is in dit onderzoek grofweg onderscheid gemaakt tussen drie dimensies: de visie van het huidige beleid, en daarmee voornamelijk onderwijskundigen die het beleid ondersteunen en onderzoeken, en beleidscritici, welke dimensie voornamelijk wordt aangevoerd door onderwijsfilosofen. De derde dimensie, de politieke-filosofie, geeft een neutraal kader van verschillende stromingen waarin ook de visies van het beleid en de beleidscritici gedekt zijn.

Wat de invulling en relevantie van de kenmerken van burgerschap betreft kan uit dit onderzoek geconcludeerd worden dat de verschillende dimensies een andere kijk hebben op welke kenmerken van burgerschap essentieel zijn en wat de invulling daarvan zou moeten zijn.

Zo legt het huidige beleid en de onderwijskunde de nadruk op de participatie van burgers (Arthur et al., 2008), socialisatie (Dijkstra, 2012) en het samenleven van mensen (Munniksma et al., 2017) en zijn de beleidskritici en onderwijsfilosofen als Van der Ploeg en Biesta meer van mening dat de nadruk op de autonomie om eigen keuzes te kunnen maken moet liggen, waarvoor kritisch denken van belang is.

In de theoretische analyse is voor vijf verschillende politiek-filosofische stromingen geanalyseerd wat de invulling van burgerschap inhoudt en welk type burger er gestimuleerd wordt: de liberale, republikeinse, kosmopolitische, communautaire en agonistische. Op basis hiervan is een kader opgesteld met daarin per politiek-filosofische stroming wat er per kenmerk van burgerschap als essentieel gezien wordt.

Hoewel elke stroming een andere invulling geeft aan de kenmerken en er binnen de stromingen verschillende kenmerken essentieel zijn, kan er geconcludeerd worden dat de vijf gekozen kenmerken bij alle stromingen invulling krijgen. De kenmerkende elementen van de stromingen hebben weer invloed op de invulling van de overige kenmerken. Zo is bijvoorbeeld in de republikeinse stroming politieke participatie essentieel, en het politiek kunnen participeren vereist bepaalde kennis en vaardigheden. Voor de kosmopolitische stroming is het kenmerk identiteit kenmerkend, daarvoor zijn juist bepaalde deugden en houdingen belangrijker.

De uitkomsten van de theoretische en kwalitatieve analyse samen betekenen concreet dat er een kader is opgesteld dat bruikbaar is voor de ontwikkeling van een visieplanner voor mbo scholen om hun visie op burgerschap vorm te geven. Het kader biedt door de verschillende invullingen van de kenmerken opening voor discussies op mbo-scholen en op beleidsniveau over de visie achter het vak burgerschap en wat voor type burgers de scholen willen stimuleren. Het kader biedt scholen daarnaast de mogelijkheid om verder te kijken dan alleen de Wet Educatie en Beroepsvorming.

6.2 Discussie

De hoofdvraag van dit onderzoek betrof de vraag welke kenmerken van burgerschap essentieel zijn bij het vormen van een visie op burgerschap en de manieren waarop deze kenmerken volgens verschillende visies kunnen worden ingevuld. Hoewel er met het opgestelde kader een basis is gelegd voor een visieplanner voor mbo-scholen, vergt het kader nog verdere uitwerking en

verdieping. Hieronder worden de beperkingen van zowel de theoretische als de kwalitatieve analyse besproken.

Wat betreft de beperkingen van de theoretische analyse kan gesteld worden dat het begrip burgerschap en de onderdelen en aspecten waaruit het bestaat zo controversieel en complex zijn dat het onmogelijk lijkt een volledig beeld te geven van de kenmerken waaruit burgerschap bestaat.

Het willen bespreken van de variëteit aan dimensies die zich bezig houden met burgerschap is wellicht een valkuil geweest van dit onderzoek. De uitweiding naar wat het huidige beleid stelt en wat beleidskritici stellen over wat burgerschap inhoudt was wellicht niet nodig geweest voor het einddoel van deze scriptie. Door van te voren te kiezen voor de invulling van de politieke-filosofie was er meer tijd geweest om dit nog beter uit te zoeken en onderbouwen.

Een beperking van de keuze van de kenmerken is dat ieder kenmerk van burgerschap complex is en dat over ieder kenmerk discussie bestaat wat betreft de definitie en invulling. Aan elk kenmerk van burgerschap had een eigen onderzoek gewijd kunnen worden. Op die manier had er nog dieper op de verschillende kenmerken in kunnen gaan en hadden scholen beter onderbouwde keuzes kunnen maken welke invulling zij willen geven aan een kenmerk.

Hoewel er voor gekozen is vijf politiek-filosofische stromingen te analyseren op de invulling van de kenmerken, bestaan er nog meer stromingen en sub-stromingen (Abowitz & Harnish, 2006; Cohen, 2010; Fermin, 2000). Deze vijf stromingen gekozen dekken lang niet alle vormen waarop er invulling aan de kenmerken gegeven kan worden. Vooral het niet behandelen van de meer controversiële stromingen, zoals E2 benoemde in de kwalitatieve analyse, zorgt voor een beperking in de discussie omtrent de invulling van de kenmerken.

De selectie en indeling van de verschillende auteurs en onderzoeken in de dimensies is een derde beperking van de theoretische analyse. Ten eerste is het niet altijd eenvoudig te bepalen onder welke dimensie of stroming een bepaalde auteur past. Daarom is het plaatsen van een bepaalde auteur in een dimensie niet altijd even goed te verantwoorden. Ten tweede is in de praktijk de scheidslijn tussen de dimensies niet zo statisch als het in dit onderzoek misschien lijkt te zijn. Een auteur kan het ook op sommige vlakken eens zijn met de manier waarop het beleid naar burgerschap kijkt en op andere vlakken niet.

Hoewel de kwalitatieve analyse een toegevoegde waarde is geweest voor de toetsing van de invulling van de kenmerken van burgerschap van de verschillende stromingen brengt ook de kwalitatieve analyse beperkingen met zich mee.

De opbrengst van de kwalitatieve analyse is beperkt doordat slechts vier experts tijd hadden deel te nemen aan het onderzoek. De beperkte responsies zijn grotendeels te wijden aan het feit dat vooraf aan de experts gemeld is dat het invullen van de vragenlijst ongeveer twee á drie uren de tijd zou kosten. Voor de meeste experts die niet besloten deel te nemen was een gebrek aan tijd namelijk de grootste factor. Wanneer de vragenlijst korter en minder uitgebreid was geweest hadden er waarschijnlijk meer experts deel willen en kunnen nemen.

Hoewel de dimensies allemaal vertegenwoordigd waren onder de vier experts, geeft de kwantiteit van de experts per dimensie en de manier waarop de experts de vragenlijst hebben ingevuld beperkingen.

De grootste beperking voor de onderbouwing en invulling van de politiek-filosofische stromingen in het kader is dat het op basis van twee responsies niet betrouwbaar is te stellen dat het kader juist en volledig is ingevuld. Er is dus een verdiepingsslag nodig om tot een betere onderbouwing en verantwoording van het kader te komen.

Het feit dat slechts één van de experts duidelijk onder de dimensie beleid/onderwijskunde valt en één expert duidelijk onder de beleidskritici/onderwijsfilosoof valt, zorgt voor een bepaalde bias waardoor de responsies geen goede afspiegeling zijn van de werkelijkheid. Daarnaast heeft de manier waarop het instrument is ingevuld consequenties voor de conclusies die getrokken zijn. Zo konden er geen conclusies worden getrokken waarin fundamentele verschillen tussen de experts naar voren komen wat betreft de selectie en definitie van de kenmerken van burgerschap en de selectie van de politiek-filosofische stromingen. Dit komt omdat de twee experts van de onderwijskunde en onderwijsfilosofie zich hebben gericht op verschillende aspecten uit de vragenlijst. Om betrouwbare conclusies te trekken wat fundamentele verschillen betreft was het noodzakelijk geweest dat er meer experts uit de verschillende dimensies hadden deelgenomen.

Het feit dat het instrument, de vragenlijst, niet geheel ingevuld kon worden door verschillende experts wijst op een beperking van het instrument. Ten eerste was de vragenlijst erg lang en kostte dit redelijk wat tijd van de experts om deze in te vullen, ten tweede was de vragenlijst erg specifiek gericht op de politiek-filosofische stromingen. Zoals één van de experts aangaf zou dat een nadere verdieping in de literatuur vergen.

6.3 Aanbevelingen

De uitkomsten van dit onderzoek bieden de MBO Raad een basis voor de ontwikkeling van een visieplanner voor mbo-scholen of opleidingen om hun visie op burgerschap vorm te geven. Voor wat

betreft de verdere uitwerking van het kader en de visieplanner, en vervolgonderzoek worden hier enkele aanbevelingen gedaan.

Ten eerste behoeft de verdere uitwerking, zoals geconcludeerd, een verdieppingsslag waarbij dieper ingegaan zou kunnen worden op de verschillende type burgers die gestimuleerd kunnen worden die passen bij de verschillende stromingen. Vooral voor liberaal burgerschap kan gezocht worden naar een typering waarover meer consensus is tussen de verschillende dimensies. Daarnaast kan er meer onderzoek gedaan worden naar de meer controversiële stromingen van burgerschap die bestaan.

Ten tweede is, om de visieplanner bruikbaar te maken voor scholen, het advies een stappenplan aan de hand van vragen te ontwikkelen zodat scholen of opleidingen gezamenlijk tot een goede en doordachte visie kunnen komen. De vormgeving van de visieplanner speelt een rol bij de bruikbaarheid van het kader.

Voor de invulling van deze visie is het van belang dat de scholen naar de invulling van de kenmerken kijken en daarbij nadenken over het type burger dat zij willen stimuleren. Het type burger dat zij willen stimuleren kan ook een combinatie zijn van de typen. De school kan vervolgens kijken welke gevolgen het type burger dat zij willen stimuleren voor implicaties heeft voor het curriculum van het vak burgerschap aan de hand van de beschrijving van de kenmerken.

Daarnaast is het advies een soort ‘menukaart’ van verschillende invullingen van de kenmerken te presenteren in de visieplanner zodat scholen kunnen kiezen uit de verschillende invullingen van de kenmerken. Tevens zou het interessant zijn om de scholen handvaten aan te reiken hoe de visie geïmplementeerd kan worden.

Uiteindelijk is het doel dat scholen nadenken over wat de studenten nodig hebben om zich te redden als burger in de maatschappij.

- Abowitz, K., & Harnish, J. (2006). Contemporary discourses of citizenship. *Review of educational research. Review of Educational Research*, 76(4), 653-690.
<https://doi.org/10.3102/00346543076004653>.
- Arthur, J., Davies, I., & Hahn, C. (2008). Introduction to the sage handbook of education for citizenship and democracy. In J. Arthur, I. Davies, C. Hahn (Reds.), *The SAGE handbook of education for citizenship and democracy* (pp. 1-10). London: SAGE Publications Ltd.
<http://dx.doi.org/10.4135/9781849200486.n1>.
- Biesta, G. (2007). De burgerschool als leerplaats voor democratie. In: Onderwijsraad. *Alternatieven voor de school*. Den Haag: Onderwijsraad.
- Biesta, G. (2013). Learning in public places: Civic learning for the 21st century. In G. Biesta, M. De Bie & D. Wildemeersch (Reds.), *Civic learning, democratic citizenship and the public sphere* (pp. 1-11). Dordrecht/Boston: Springer Science & Business Media.
- Biesta, G. (2015). *Het prachtige risico van onderwijs*. Culemborg: Uitgeverij Phronese.
- Biesta, G. (2017). Democratie: waarde of mogelijkhedenvoorwaarde? Een korte notitie over burgerschap en democratie voor het project 'gesprek in de klas'. Verkregen via https://www.hetabc.nl/wp-content/uploads/2017/07/DEMOCRATIE_blog-Biesta.pdf.
- Biesta, G. (2017). *Vrijheid, gelijkheid en solidariteit zijn niet zo maar aantal waarden*. Unpublished manuscript. Verkregen op 12-04-2019, via <https://nivoz.nl/nl/biesta-over-democratie-vrijheid-gelijkheid-en-solidariteit-zijn-niet-zomaar-aantal-waarden>.
- Biesta, G. (2018). *Tijd voor pedagogiek; over de pedagogische paragraaf in onderwijs, opleiding en vorming*. Utrecht: Universiteit voor Humanistiek.
- Blauwendraad, G. (2018). *Toch liever geen idioot?! Beelden van een goede burger en de ideale samenleving in het licht van de theorie van Normatieve Professionalisering*. Utrecht: Eburon
- Bron, J. (2006). *Een basis voor burgerschap. een inhoudelijke verkenning voor het funderend onderwijs*. Enschede: SLO.

- Bron, J., Veugelers, W., & Van Vliet, E. (2009). *Leerplanverkenning actief burgerschap: Handreiking voor schoolontwikkeling*. Enschede: SLO.
- Brown, K., & Fairbrass, S. (2009). *The citizenship teacher's handbook*. London: Bloomsbury Publishing PLC.
- Curriculum.nu. (2019). *Visie op het leergebied burgerschap*. Unpublished manuscript. Verkregen via <https://curriculum.nu/wp-content/uploads/2019/01/Burgerschap-visie.pdf>.
- Daas, R., Ten Dam, G., & Dijkstra, A. B. (2016). Contemplating modes of assessing citizenship competences. *Studies in Educational Evaluation*, 51, 88-95.
<http://dx.doi.org/10.1016/j.stueduc.2016.10.003>
- Dagger, R. (1997). *Civic Virtues: Rights, Citizenship and Republican Liberalism*. New York: Oxford University Press.
- Deakin Crick, R. (2005). Citizenship education and the provision of schooling: a systematic review of evidence. *International Journal of Citizenship and Teacher Education*, 1(1), 55–75.
- Delli Caprini, M. X., & Keeter, S. (1996). *What Americans know about politics and why it matters*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Deveaux, M. (1999) Agonism and pluralism. *Philosophy & Social criticism*, 25(4), 1-22.
- De Winter, M. (2004). Opvoeding, onderwijs en jeugdbeleid in het algemeen belang. De noodzaak van een democratisch pedagogisch offensief. Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid: Den Haag. Verkregen via <https://www.wrr.nl/publicaties/publicaties/2004/01/01/opvoeding-onderwijs-en-jeugdbeleid-in-het-algemeen-belang---1>
- Dijkstra, A. (2012). *Sociale opbrengsten van onderwijs*. [Oratie]. Amsterdam: Vossiuspers UvA. Geraadpleegd via <https://dare.uva.nl/search?identifier=2861ff55-50cd-457e-a91d-09c6dfb11013>
- Dower, N. & Williams, J. (2002). *Global Citizenship: A Critical Introduction*. Londen: Routledge.
- Dudley, R. & Gitelson, A. (2002). Political literacy, civic education and civic engagement: a return to political socialisation? *Applied Developmental Science*, 6(4), 175-182.

- Eidhof, B., & Nieuwelink, H. (2014). Werk gericht aan burgerschap. *Didactief-Online*. Verkregen via <http://www.didactiefonline.nl/41-nieuws/12206-werk-gericht-aan-burgerschap>.
- Eidhof, B. (2018). *Het Wilhelmus voorbij. Over het ontwikkelen van burgerschap in het onderwijs*. Amsterdam: Van Genneep
- Engelen, E. (2000). *Economisch burgerschap in de onderneming*. Amsterdam: Thela Thesis.
- European Commission, EACEA, & Eurydice (2017). *Citizenship education at school in Europe – 2017. Eurydice report*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Fermin, A. (2000). *Burgerschap en integratiebeleid. Rapport voor het ministerie van binnenlandse zaken en koninkrijksrelaties*. Utrecht.
- Fermin, A. (2009). Burgerschap en multiculturaliteit in het Nederlandse integratiebeleid. *B en M: Tijdschrift Voor Beleid, Politiek En Maatschappij*, 36, 12-27.
- Frazer, E. (2008). Key perspectives, traditions and disciplines. In J. Arthur, I. Davies, & C. Hahn, (Reds.), *The SAGE handbook of education for citizenship and democracy* (pp. 281-291). London: Sage Publications ltd. <http://dx.doi.org/10.4135/9781849200486.n22>
- Galston, W. (1991). *Liberal purposes: Goods, virtues and duties in the liberal state*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Guérin, L., Van der Ploeg, P., & Sins, P. (2013). Citizenship education: The feasibility of a participative approach. *Educational Research*, 55(4), 427-440.
- Guérin, L., (2018). *Group problem solving as citizenship education – mainstream idea of participation revisited*. Deventer: Saxion Progressive Education University Press.
- Guérin, L., Beskers, E., Bosma, K., Van de Maat, L., & Poffers, J. (2019). *Burgerschap als uitdaging*. Hengelo: ROC van Twente.
- Gutmann, A., & Thompson, D. (2004). *Why deliberative democracy?*. Princeton N.J.: Princeton University Press.
- Habermas, J. (2001) *The Postnational Constellation: Political Essays*. Cambridge: Polity Press.

Hall, S. (1991). *Het minimale zelf en andere opstellen*. Amsterdam: SUA.

Inspectie van het onderwijs. (2016). *De staat van het onderwijs: Onderwijsverslag 2014/2015*. Utrecht: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.

Inspectie van het onderwijs (2016). *Burgerschap op school: een beschrijving van burgerschapsonderwijs en de maatschappelijke stage*. Ministerie van OCW – Inspectie van het onderwijs.

Inspectie van het Onderwijs. (2017). *Burgerschap op school: Een beschrijving van burgerschapsonderwijs en de maatschappelijke stage*. Utrecht: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.

Inspectie van het Onderwijs. (2017). *De staat van het onderwijs: Onderwijsverslag 2015/2016*. Utrecht: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.

Inspectie van het Onderwijs (2017). *Veel gestelde vragen toezicht mbo-toezicht op taal en rekenen, loopbaan en burgerschap*. Utrecht: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.

Iqbal, S. & Pipon-Young, L. (2009). The Delphi Method. *Psychologist*, 22(7), 598-600.

Jones, E. & Gaventa, J. (2002). *Concepts of citizenship: a review*. Brighton, Sussex: Institute of development studies.

Keating, A., (2014). *Education for Citizenship in Europe. European Policies, National Adaptations and Young People's Attitudes*. Basingstoke: Palgrave-Macmillan.

Kennedy, J. (2019, 9 juni). Burgerschapsonderwijs is leerlingen motiveren de wereld iets beter te maken. *Trouw*. Geraadpleegd van <https://www.trouw.nl/opinie/burgerschapsonderwijs-is-leerlingen-motiveren-de-wereld-iets-beter-te-maken~a951701c/>

Kennedy, K. (2008). The citizenship curriculum: Ideology, content and organization. In C. Hahn, I. Davies, & J. Arthur. (Reds.), *The SAGE handbook for education for citizenship and democracy* (pp. 483-491). London, England: SAGE publications Ltd.

Kennispunt Burgerschap Mbo. (2017). Curriculumplanner burgerschap. Verkregen via <https://burgerschapmbo.nl/app/uploads/Curriculumplanner-burgerschap.pdf>

- Kymlicka, W., & Norman, W. (1994). Return of the citizen: A survey of Recent work on citizenship theory. *Ethics*, 104(2), 352-381.
- Kymlicka, W. (1997). Do we need a liberal theory of minority rights? Reply to Carens, Young, Parekh and Forst. *Constellations* 4(1), 72-87.
- Lam, T. (2000). Political education and value education. In Y. Harpaz (Red.), *Pressure and resistance in education* (pp. 344-359). Tel Aviv: Sifriat Poalim Publishing House.
- Lave, J., & Wenger, E. (1991). *Situated learning: Legitimate peripheral participation*. Cambridge, England: Cambridge University Press. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511815355>.
- Leenders, H., & Veugelers, W. (2004). Waardevormend onderwijs en burgerschap: een pleidooi voor een kritisch democratisch burgerschap. *Pedagogiek*, 24(4).
- Leverink, R. (2016). *Burgerschap in de school*. Verkregen op 6 april 2019 van <https://wijleren.nl/burgerschap-good-practice.php>
- Miles, M, Huberman, A. & Saldaña, J. (2013). *Qualitative Data Analysis. A methods sourcebook* (3). Thousand Oaks: Sage Publications Inc.
- Miller, T. (2007). *Cultural citizenship; Cosmopolitanism, consumerism and television in a neoliberal age*. Temple university press, Philadelphia.
- Mouffe, C. (2005). *On the political*. Londen: Routledge.
- Munniksma, A., Dijkstra, A., Van der Veen, I., Ledoux, G., Van de Werfhorst, H., & Ten Dam, G. (2017). *Burgerschap in het voortgezet onderwijs Nederland in vergelijkend perspectief*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Nieuwelink, H., Boogaard, M., Dijkstra, A., Kuiper, E., & Ledoux, G. (2016). *Onderwijs in burgerschap: Wat scholen kunnen doen*. Amsterdam: Kohnstamm Instituut.
- Nollet, F. (2013). *Strijd door debat*. Utrecht: Universiteit voor Humanistiek.
- NOS. (2018, 31 augustus). Mbo-ers gaan voortaan officieel studenten heten. Geraadpleegd van <https://nos.nl/artikel/2234388-mbo-ers-gaan-voortaan-officieel-studenten-heten.html>

- Nussbaum, M. (1997). *Cultivating humanity: A classical defence of reform in liberal education*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Onderwijsraad (2012). *Verder met burgerschap in het onderwijs*. Den Haag: Onderwijsraad. Verkregen via <https://www.onderwijsraad.nl/upload/documents/publicaties/volledig/verder-met-burgerschap-in-het-onderwijs.pdf>.
- Schulz, W., Ainley, J., Fraillon, J., Losito, B., & Agrusti, G. (2016). *IEA international civic and citizenship education study 2016 assessment framework (ICCS)*. Amsterdam: International Association for the Evaluation of Educational Achievement (IEA).
- Smith, W. (2007). Cosmopolitan citizenship. Virtue, irony and worldliness. *European Journal of Social Theory*, 10(1), 37-52.
- Steutel, J., & B. Spiecker (2000). The Aims of Civic Education in a Multi-cultural Democracy. In M. Leicester, M. Modgil en S. Modgil (Red.), *Education, Culture and Values* (4) (pp. 243-252). New York: Falmer Press.
- Ten Dam, G. & Volman, M. (2004). Critical thinking as a citizenship competence: teaching strategies. *Learning and instruction*. 14, 359-379.
- Tryggvason, Á. (2018). Democratic Education and Agonism: Exploring the Critique from Deliberative Theory. *Democracy & Education*, 26(1), 1-9.
- Van der Ploeg , P. (1999). Om de democratie. In W. Meijer, P. Van der Ploeg, & D. Thoomes, (Red.), *Pedagogiek als tijdrede* (pp. 46-56). Baarn: Intro.
- Van der Ploeg, P. (2013). Burgerschap, burgerschapsideologie en burgerschapsvorming.
- Van der Ploeg, P. (2019). *Citizenship education in deliberative democracy*. Artikel in voorbereiding. Verkregen via https://www.academia.edu/34922672/Citizenship_education_in_deliberative_democracy?fbclid=IwAR3LbM2nSLQF6v_GngI4TqawtFl6NftMIc7kNKrbhK_IWWycxMlPIFaYd6c
- Van der Ploeg, P. (2019). Dewey and citizenship education: Schooling as democratic practice. In A. Peterson, G. Stahl, & H. Soong, (Red.), *The Palgrave handbook of citizenship and education* (pp. 1-14) Palgrave Macmillan: Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-319-67905-1_20-1

- Van Houdt, F. & Schinkel, W. (2009). Aspecten van burgerschap. *B en M: Tijdschrift Voor Beleid, Politiek En Maatschappij*, 36, 49-57.
- Van Gunsteren, H., Den Hoed, P., Ibmpelman, S., Wirtz, R., Van Ruyven, E. & Paret, A. (1992). *Eigentijdsburgerschap. Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid publicatie*. 's Gravenhage: Sdu uitgeverij.
- Van Opstal, S. (2018). *Een visie op burgerschap, doet het ertoe?* (master thesis).
- Van Oudenhoven, J., Jedan, C., Sluis, A., & De Looijer, G. (2010). *Deugden, goed burgerschap en participatie*. Groningen: Instituut voor integratie en sociale weerbaarheid.
- Van Tongeren, P. (2012). *Leven is een kunst. over morele ervaring, deugdethiek en levenskunst*. Zoetermeer: Klement/Pelckmans.
- Veugelers, W. (2003). *Waarden en normen in het onderwijs: Zingeving en humanisering: Autonomie en sociale betrokkenheid*. Utrecht: Universiteit voor Humanistiek.
- Veugelers, W. (2007). Creating critical-democratic citizenship education: Empowering humanity and democracy in Dutch education. *Compare*, 37(1), 105-119.
- Veugelers, W. (2011). *Education and humanism*. Rotterdam/Taipeh: SensePublishers.
- Veugelers, W. (2015). *Burgerschapsvorming in het Nederlands onderwijs*. Enschede: SLO
- Westheimer, J., & Kahne, J. (2004). What kind of citizen? the politics of educating for democracy. *American Educational Research Journal*, 41(2), 237-269.
- Wet examen- en kwalificatiebesluit beroepsopleidingen WEB, (2010, 2 juli). Geraadpleegd op 9 januari 2019, van <https://wetten.overheid.nl/BWBR0027963/2017-08-01#>
- Zimenkova, T. (2012). Active citizenship as harmonious co-existence? About the political in participatory education. In R. Hedtke, & T. Zimenkova (Red.), *Education for civic and political participation: A critical approach*. (pp. 36-53). New York: Routledge.

BIJLAGEN

Bijlage I – Informed consent formulier

Bijlage II – Begeleidende brief & instrument kwalitatieve analyse

Bijlage III – Vermelding experts

Bijlage IV – Voorbeeld meta-matrix kwalitatieve analyse

BIJLAGE I – INFORMED CONSENT FORMULIER

Ik (naam participant)

--

stem toe mee te doen aan een onderzoek dat uitgevoerd wordt door

Ygerne Imhoff

Ik ben me ervan bewust dat deelname aan dit onderzoek met als titel:

Op Weg naar een Visie op Burgerschap

geheel vrijwillig is. Ik kan mijn medewerking op elk tijdstip stopzetten en de gegevens die verkregen zijn uit dit onderzoek terugkrijgen, laten verwijderen uit de database, of laten vernietigen.

De volgende punten zijn aan mij uitgelegd in de begeleidende brief:

1. Het doel van dit onderzoek is

Het ontwikkelen van een bruikbaar en wetenschappelijk onderbouwd kader voor het vormen van een visie op burgerschap in het mbo.

Deelname aan dit onderzoek zal meer inzicht geven omtrent

De gevonden onderbouwing van verschillende kenmerken van burgerschap in het mbo.

2. Er zal mij gevraagd worden

Te kijken naar de volledigheid van de gevonden onderbouwing van de verschillende kenmerken.

3. Het hele onderzoek zal ongeveer 2 tot 3 uren duren.

4. Alle gegevens worden vertrouwelijk behandeld. Alle participanten krijgen een code, bekend bij de onderzoeker. Er kan niet herleid worden welke uitspraken/antwoorden gedaan zijn door welke onderzoeker.

○ Ik geef **WEL/GEEN** toestemming genoemd te worden als geraadpleegde expert in een bijlage.

➔ Bij GEEN toestemming wordt de naam van de expert nergens in het onderzoek vermeld.

➔ Bij WEL toestemming wordt de naam van de expert genoemd in de bijlage als geraadpleegde expert.

5. De onderzoeker zal alle verdere vragen over dit onderzoek beantwoorden, nu of gedurende het verdere verloop van het onderzoek.

Datum:

Handtekening onderzoeker:

--	--

Datum:

Handtekening participant:

--	--

Beste expert,

Hierbij ontvangt u de vragenlijst voor mijn masterscriptie omtrent burgerschap. Het doel van de scriptie is het ontwikkelen van een kader dat gebruikt kan worden bij het maken van een visieplanner voor de MBO-Raad. De uiteindelijke visieplanner moet een hulpmiddel worden om interne discussies over deze visie en welke aspecten zij daarbij belangrijk vinden, te stimuleren en bevorderen. De bedoeling is dat mbo-scholen na gaan denken over hun eigen visie op burgerschap. Een visie op burgerschap heeft gevolgen voor de inhoudelijke invulling van het curriculum.

Mbo-scholen kunnen verschillende typen burgerschap stimuleren in hun onderwijs. Om deze typen te definiëren heb ik in het theoretisch kader van mijn onderzoek getracht verschillende politiek-filosofische stromingen van burgerschap te beschrijven. Hoewel er nuances bestaan binnen de stromingen, heeft het literatuuronderzoek geresulteerd in een beschrijving van vijf grote stromingen van burgerschap: liberaal, republikeins, agonistisch, communautair, en kosmopolitistisch. Deze politiek-filosofische stromingen hebben een andere kijk op wat goed burgerschap is en stimuleren een bepaald type burger. Per stroming is een tabel gemaakt waarin de invulling van de stromingen per kenmerk wordt beschreven. Daarvoor zijn vijf kenmerken van burgerschap gebruikt: kennis, vaardigheden, participatie, deugden en identiteit. Aan u wordt gevraagd of de door mij opgestelde kaders van de stromingen volledig, juist en relevant zijn.

Voor de uiteindelijke visieplanner zullen niet de vijf stromingen, maar de vijf typen burgerschap die gestimuleerd kunnen worden gebruikt. Daarom wordt per stroming aangegeven welk type burgerschap er gestimuleerd wordt. Aan u wordt gevraagd of deze typering juist is.

Naast de vijf stromingen heb ik ook de Wet Educatie en Beroepsonderwijs (WEB) geanalyseerd en een tabel gemaakt met de invulling van de WEB op de kenmerken. Er zal gevraagd worden welke typering hierbij past.

Hieronder volgt een korte definitie van de gebruikte kenmerken, stromingen en typeringen.

Kenmerken van burgerschap	
Kennis	Feiten, informatie en regels die als belangrijk worden geacht.
Vaardigheden	Vaardigheden die een burger nodig heeft om goede burgers te worden en zich staande te houden in de maatschappij.
Participatie	Het deelnemen aan maatschappij. Dit kan op verschillende vlakken: politiek, sociaal, maatschappelijk en economisch
Deugden	Een deugd is een morele eigenschap van een burger.
Identiteit	De sociale status van een individu in een gemeenschap.

Stromingen van burgerschap	
Liberaal burgerschap	Actief burgerschap en het belang van kritische reflectie.
Republikeins burgerschap	Dienstbaarheid en betrokkenheid bij de politieke gemeenschap. Algemeen welzijn is superieur aan individuele belangen
Agonistisch burgerschap	Burgers identificeren zich met een bepaalde visie en erkennen dat verschillende visies op de maatschappij met elkaar kunnen botsen.

	Conflict tussen die visies is belangrijk in een democratie volgens agonistisch burgerschap. De conflicten hoeven niet te worden opgelost en consensus is niet belangrijk. Burgers die een andere visie aanvaarden zijn tegenstanders, geen vijand.
Communautair burgerschap	Gericht op een gedeelde identiteit en een sociaal moraal binnen de gemeenschap.
Kosmopolitistisch burgerschap	Verbondenheid met de rest van de wereld. Burgers moeten zich identificeren als onderdeel van de mensheid.

Stroming	Typering
Liberaal burgerschap	<u>Kritisch burgerschap</u> Een kritische burger moet kritisch kunnen denken, geïnformeerd zijn en een communicatieve en kritische houding hebben.
Republikeins burgerschap	<u>Participerend burgerschap</u> Participeert actief aan burgerzaken en het sociale leven van de gemeenschap op lokaal, regionaal of nationaal niveau. Dit type burger heeft kennis over de werking van de overheid en kent strategieën om collectieve taken te bereiken.
Kosmopolitisch burgerschap	<u>Wereldburgerschap</u> Bij wereldburgerschap wordt men zich bewust van het feit dat men onderdeel is van een mondiaal systeem. Het gevoel van verbondenheid en het behoren tot iets strekt zich uit tot de gehele mensheid. Sleutelbegrippen die horen bij wereldburgerschap zijn bewustzijn, participatie, verantwoordelijkheid, interculturele-empathie, persoonlijke prestatie en internationale mobiliteit.
Communautair burgerschap	<u>Gemeenschapsgezin burgerschap / 'community-minded citizenship'</u> Een gemeenschapsgezinde burger identificeert en conformeert zich met, en leeft volgens de regels van de gemeenschap.
Agonistisch burgerschap	<u>Activistisch burgerschap</u> Een eigen visie vormen, zich daarmee identificeren en in het politieke veld deze visie verdedigen en er voor opkomen.

Voor het invullen van de vragenlijst heeft u het bestand 'Tabellen vragenlijst - Masterscriptie Visie op Burgerschap' nodig en de vragenlijst onder aan deze brief.

Graag zou ik u willen vragen de vragenlijst voor 31 mei 2019 retour te sturen.

Ik kijk uit naar uw reacties.

Mochten er vragen zijn, dan hoor ik dat graag.

Met vriendelijke groet,
Ygerne Imhoff

START VRAGENLIJST

De eerste twee vragen gaan over de stromingen en kenmerken van burgerschap die gebruikt zijn in de kaders.

Stromingen burgerschap <i>Mist er, naast de vijf genoemde , een belangrijke stroming van burgerschap? Argumenteer.</i>
...
Kenmerken burgerschap <i>Is het aantal kenmerken volledig, of mist er een kenmerk van burgerschap? Argumenteer</i>
...

Op de volgende pagina's volgt per stroming van burgerschap een tabel.

Liberaal burgerschap – stimuleert kritisch burgerschap

Bekijk de tabel van liberaal burgerschap.

Is de invulling van deze stroming per kenmerk:

(1) juist

(2) volledig, en

(3) worden alle relevante kenmerken benoemd?

Vul uw antwoord in de meest rechter kolom in.

In het geval dat het kenmerk juist en/of volledig beschreven is volstaat 'X' als antwoord.

Kennis	<i>Juist</i>	
	<i>Volledig</i>	
	<i>Relevante kenmerken</i>	
Vaardigheden	<i>Juist</i>	
	<i>Volledig</i>	
	<i>Relevante kenmerken</i>	
Participatie	<i>Juist</i>	
	<i>Volledig</i>	
	<i>Relevante kenmerken</i>	
Deugden	<i>Juist</i>	
	<i>Volledig</i>	
	<i>Relevante kenmerken</i>	
Identiteit	<i>Juist</i>	
	<i>Volledig</i>	
	<i>Relevante kenmerken</i>	

Liberaal burgerschap wordt getypeerd als kritisch burgerschap.

Past deze typering bij deze stroming, of heeft u een andere suggestie? Argumenteer.

...

Republikeins burgerschap – stimuleert participerende burgers

Bekijk de tabel van republikeins burgerschap.

Is de invulling van deze stroming per kenmerk:

(1) juist

(2) volledig, en

(3) worden alle relevante kenmerken benoemd?

Vul uw antwoord in de meest rechter kolom in.

In het geval dat het kenmerk juist en/of volledig beschreven is volstaat 'X' als antwoord.

Kennis	<i>Juist</i>	
	<i>Volledig</i>	
	<i>Relevante kenmerken</i>	
Vaardigheden	<i>Juist</i>	
	<i>Volledig</i>	
	<i>Relevantie kenmerken</i>	
Participatie	<i>Juist</i>	
	<i>Volledig</i>	
	<i>Relevantie kenmerken</i>	
Deugden	<i>Juist</i>	
	<i>Volledig</i>	
	<i>Relevantie kenmerken</i>	
Identiteit	<i>Juist</i>	
	<i>Volledig</i>	
	<i>Relevantie kenmerken</i>	

Republikeins burgerschap wordt getypeerd als participerend burgerschap.

Past deze typering bij deze stroming, of heeft u een andere suggestie? Argumenteer.

...

Agonistisch burgerschap – stimuleert activistisch burgerschap		
Bekijk de tabel van agonistisch burgerschap. Is de invulling van deze stroming per kenmerk: (1) juist (2) volledig, en (3) worden alle relevante kenmerken benoemd? Vul uw antwoord in de meest rechter kolom in. In het geval dat het kenmerk juist en/of volledig beschreven is volstaat 'X' als antwoord.		
Kennis	Juist	
	Volledig	
	Relevante kenmerken	
Vaardigheden	Juist	
	Volledig	
	Relevantie kenmerken	
Participatie	Juist	
	Volledig	
	Relevantie kenmerken	
Deugden	Juist	
	Volledig	
	Relevantie kenmerken	
Identiteit	Juist	
	Volledig	
	Relevantie kenmerken	
Agonistisch burgerschap wordt getypeerd als activistisch burgerschap Past deze typering bij deze stroming, of heeft u een andere suggestie? Argumenteer.		
...		

Kosmopolitisch burgerschap – stimuleert wereldburgerschap

Bekijk de tabel van kosmopolitisch burgerschap.

Is de invulling van deze stroming per kenmerk:

(1) juist

(2) volledig, en

(3) worden alle relevante kenmerken benoemd?

Vul uw antwoord in de meest rechter kolom in.

In het geval dat het kenmerk juist en/of volledig beschreven is volstaat 'X' als antwoord.

Kennis	Juist	
	Volledig	
	Relevante kenmerken	
Vaardigheden	Juist	
	Volledig	
	Relevantie kenmerken	
Participatie	Juist	
	Volledig	
	Relevantie kenmerken	
Deugden	Juist	
	Volledig	
	Relevantie kenmerken	
Identiteit	Juist	
	Volledig	
	Relevantie kenmerken	

Kosmopolitisch burgerschap wordt getypeerd als wereldburgerschap.

Past deze typering bij deze stroming, of heeft u een andere suggestie? Argumenteer.

...

Communautair burgerschap – stimuleert gemeenschapsgezinde burgers

Bekijk de tabel van communautair burgerschap.

Is de invulling van deze stroming per kenmerk:

(1) juist

(2) volledig, en

(3) worden alle relevante kenmerken benoemd?

Vul uw antwoord in de meest rechter kolom in.

In het geval dat het kenmerk juist en/of volledig beschreven is volstaat 'X' als antwoord.

Kennis	<i>Juist</i>	
	<i>Volledig</i>	
	<i>Relevante kenmerken</i>	
Vaardigheden	<i>Juist</i>	
	<i>Volledig</i>	
	<i>Relevantie kenmerken</i>	
Participatie	<i>Juist</i>	
	<i>Volledig</i>	
	<i>Relevantie kenmerken</i>	
Deugden	<i>Juist</i>	
	<i>Volledig</i>	
	<i>Relevantie kenmerken</i>	
Identiteit	<i>Juist</i>	
	<i>Volledig</i>	
	<i>Relevantie kenmerken</i>	

Communautair burgerschap wordt getypeerd als gemeenschapsgezinid burgerschap.

Past deze typering bij deze stroming, of heeft u een andere suggestie? Argumenteer.

...

Wet Educatie en Beroepsonderwijs

Voor burgerschap in het Mbo is gedetailleerd vastgelegd in de Wet Educatie en Beroepsonderwijs (WEB) wat studenten moeten leren, welke houdingen ze moeten aanleren en welk gedrag wenselijk is (zie tabel).

WEB artikel 17a, lid 3:

“Het kwalificatie-onderdeel loopbaan en burgerschap bereidt deelnemers voor op het vormgeven van hun eigen loopbaan en op participatie in de maatschappij. In dat kader is het van belang dat deelnemers kritische denkvaardigheden ontwikkelen.”

Het onderdeel burgerschap wordt verdeeld over vier dimensies:

1. De politiek-juridische dimensie
2. De economische dimensie
3. De sociaal-maatschappelijke dimensie
4. De dimensie vitaal burgerschap

Uit de analyse van de WEB kan worden aangenomen dat deze de volgende typen stimuleert:

- sociaal burgerschap
- participerende burgers (politiek en economisch)
- aanpassingsgerichte burgers (normen en waarden aanvaarden)

Herkent u de genoemde typering in de WEB?

...

Is er een overkoepelende typering van toepassing op de WEB?

...

BIJLAGE III - VERMELDING EXPERTS

Code	Naam
E1	Pieter van Rees, MA (Promovendus)
E2	Dr. Piet van der Ploeg
E3	Dr. Jeroen Bron
E4	Işil Sincer, Msc (Promovenda)

Tabel 10 - Vermelding experts

BIJLAGE IV – VOORBEELD META-MATRIX KWALITATIEVE ANALYSE

Meta-matrix				
	Expert 1	Expert 2	Expert 3	Expert 4
Liberaal burgerschap				
		Vraag me af of het liberalisme wel zo eenduidig begrepen kan worden. Liberalisme bestaat niet alleen in varianten, in de zin van dat er nuances of gradaties mogelijk zijn, bijvoorbeeld republikeins of communautair liberaal tot en met libertair (individualistisch en onafhankelijk) liberaal of bijvoorbeeld sociaal liberaal (zoals Rawls) tot en met eigenbelang/kansen liberaal (zoals (Nozick), maar ook op andere manier. Liberalisme kan levensovertuiging-achtig zijn: dan is het niet te verenigen met multiculturalisme/pluralisme, omdat niet-liberale etnische / godsdienstige opvattingen en groepen niet geduld worden. Maar liberalisme kan ook politiek of constitutioneel bedoeld zijn: dan is het juist analoog aan pluralisme en multiculturalisme, omdat iedereen, ook illiberale overtuigingen en leefwijzen getolereerd worden. Dit onderscheid problematiseert de aanduidingen en keuzen in alle vakjes.		
Kennis				
- Juist	X			X
- Volledig	X			Zie hieronder
- Relevante kenmerken	X			<i>Ik weet niet of de volgorde van de punten ook wijst op hoe belangrijk het kenmerk is, maar het valt me op</i>

				<i>dat kritisch denken bovenaan staat. Als ik denk aan liberaal burgerschap is kritisch denken niet het eerste kenmerk dat in me op zou komen. Zie ook toelichting hieronder.</i>
Vaardigheden				
- Juist	<i>Er zitten wat dubbele kenmerken bij, kan korter</i>			X
- Volledig	X			X
- Relevante kenmerken	X			X
Participatie				
- Juist	X			X
- Volledig	X			X
- Relevante kenmerken	X			X
Deugden				
- Juist	X			X
- Volledig	X			X
- Relevante kenmerken	<i>Dit zijn te veel kenmerken, niet meer onderscheidend</i>			X
Identiteit				
- Juist	X			X
- Volledig	<i>Hoe zijn de burgers gelijken aan elkaar?</i>			X
- Relevantie kenmerken	X			X
<i>Liberaal burgerschap wordt getypeerd als kritisch burgerschap. Past deze typering bij deze stroming?</i>	Kritisch burgerschap klinkt me te activistisch. Misschien iets als constructief- kritisch burgerschap?			Liberaal burgerschap associeer ik persoonlijk niet echt met kritisch burgerschap, omdat kritisch burgerschap voor mij ook inhoudt dat je sterk maatschappijkritisch bent, nadenkt over ongelijkheid en je je ook actief inzet voor verandering in de samenleving, terwijl bij liberaal burgerschap toch meer het individu en de individuele vrijheid voorop staat. Om een kritische blik om te zetten naar verandering zul je je

				meer binnen een gemeenschap moeten verenigen, burgers die allen individueel optrekken lijkt me dan te vrijblijvend. Ik zou eerder zeggen: liberaal burgerschap stimuleert individueel/individualis erend burgerschap.
--	--	--	--	--

Tabel 11 – Voorbeeld invulling meta-matrix